

ԵՂԵՌՆԱՇԱՐԻՆ ԱՌՆՉՈՒՈՂ
ՔԱՆԻ ՄԸ ՊԱՏԱՌԻԿ
(ՀԱՅՈՑ ԴԷՄ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԱԾ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
100ԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԻԹՈՎ)

ԴՈԿՏ. ՎԱՉԷ ՂԱԶԱՐԵԱՆ
mayrenipublishing@comcast.net

30 Հոկտեմբեր 1918ին Մուտրոսի մէջ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին աւարտը հռչակող զինադադարային պայմանագրին կնքումով, դարեր շարունակ հայերը հարստահարած ու կոտորած թուրքն ու թուրքին կողմէ կեղեքուած հայր իրար դիմաց գտնուեցան նոր իրականութեան մը լոյսին տակ: Թուրքը պարտուած էր Դաշնակից Տէրութիւններէն եւ դրուած՝ իբրեւ եկուոր տարր հայ, արաբ եւ այլ ժողովուրդներու բնօրրաններու յափշտակումով կերտուած կայսրութեան մասնատման հաւանականութեան առջեւ, մինչ հայր Համաձայնական Տէրութիւններուն դէմ պայքարին իր արհնը նուիրաբերած ըլլալով եւ Դաշնակից Տէրութիւններու խոստումներուն հաւատալով, իրաւունք ունենալ կը կարծէր իր պապենական հողերուն վրայ ինքնավարութիւն կամ անկախութիւն վայելելու:

Սակայն երբ մէկ կողմէ յաղթական Դաշնակից Տէրութիւնները գործադրութեան կը սկսէին դնել օսմանեան տարածքներու անդամահատման ծրագիրները՝ խորքին մէջ հետապնդելով անգլեւֆրանսական ռազմաքաղաքական ու տնտեսական շահերը, միւս կողմէ թուրքերը կը ջանային գաղտնօրէն թէ յայտնօրէն կազմակերպուիլ՝ վերականգնելու իրենց բացարձակ տիրապետութիւնը այդ տարածքներէն գէթ մէկ մասին վրայ:

Այսպիսով, սկիզբէն իսկ իրարու կը բախէին ու կը հակադրուէին հայերու եւ թուրքերու ձգտումները՝ տարածքներու նկատմամբ, որոնց շուրջ Դաշնակիցներն իրենք ալ կը պարզէին որոշ հակասութիւններ, որոնք Ֆրանսայի քաղաքական շրջանակներուն մօտ մղում կու տային թուրքերու հետ հասկացողութեան գալու տրամադրութեան:

Պարտեալ թուրքերը անկախութեան պատերազմի կոչելու եւ անոնց ազգայնական ձգտումները բանաձեւելու առաջին նշանակալի ազդանշանը պիտի գար Մուսթաֆա Քեմալի եւ անոր քանի մը գործակիցներուն 22 Յունիս 1919ին Ամասիոյ մէջ խմբագրած շրջաբերականով, որ Թուրքիոյ ամբողջականութիւնը վտանգուած տեսնելով, իրաւէր կը կարդար Կարինի (Էրզրում) մէջ Անատոլիոյ արեւելեան նահանգներու ներկայացուցիչներով նախապատրաստական

համաժողովի մը գումարումեն ետք համագային համաժողով մը ունենալու Մեքսստիոյ (Սվազ) մէջ¹:

Հետեւողաբար, 1919ի 23 Յուլիսէն մինչեւ 7 Օգոստոս երկարող եւ «Էրզրումի Համաժողով» անունով ծանօթ նախապատրաստական գումարումներուն կազմակերպումը կը ստանձնէր «Արեւելեան Անատոլիոյ Իրաւունքներու Պաշտպանութեան Ընկերութիւն» անունով հանդէս եկած մարմին մը:

Համաժողովը ճիգ մըն էր պահպանելու Օսմանեան Կայսրութեան անբաժանելիութիւնն ու սուրբանական կամ խալիֆայական գահը՝ բացայայտօրէն պայքար հռչակելով հայկական եւ յունական «անջատողական» ձգտումներու դէմ²:

Սվազի Համաժողովը, որ պիտի կայանար 4էն 11 Սեպտեմբեր 1919ին, ունէր աւելի ընդգրկուն ներկայացուցչական հանգամանք, հոգ չէ թէ նուազ մասնակիցներով: Հոն աւելի շեշտակի կերպով պիտի դրուէր «թուրքերու հայրենիքը» ամէն կարգի ներխուժման եւ «անոր հողերուն վրայ» հայկական կամ յունական պետութիւն ստեղծելու ձգտումներուն դէմ պաշտպանելու հարցը³:

Վերոյիշեալ քայլերը պիտի առաջնորդէին 22 Հոկտեմբեր 1919ին ազգայնական շարժման պարագլուխներուն եւ օսմանեան կայսերական կառավարութեան միջեւ Ամասիոյ Համաձայնագրի կնքման, որ իբրեւ հիմ ընդունելով Սվազի Համաժողովին որոշումները, կը տրամադրէր ընտրութիւնը նոր խորհրդարանի մը, որ իր հերթին 12 Յունուար 1920ին պիտի օրինականացնէր Ազգային Ուխտը, որուն շուրջ համաձայնութիւն գոյացած էր Էրզրումի Համաժողովի ընթացքին⁴:

Միջանկեալ, սակայն, որոշ աղբիւրներու նշումներուն համաձայն, Ֆրանսուա Ժորժ-Փիքօն 1919ի Դեկտեմբերին ֆրանսական կառավարութեան ներկայացուցիչի հանգամանքով քննարկումներ ունեցած էր Մուսթաֆա Քեմալի հետ եւ ընդունած թուրք ազգայնականներու կեցուածքը Կիլիկիոյ նկատմամբ.- զիջիլ Ճեզիրէն, Իրաքն ու Սուրիան, բայց բնաւ երբեք Կիլիկիան, որ մէկ մասնիկն է թրքական իրանին⁵:

Նկատի ունենալով որ կայսերական կառավարութիւնը հիմնականին մէջ կը բաղկանար իթթիհատականներէ, վերոշարադրեալէն կարելի է հետեւեցնել թէ կատարուածը քեմալական-միլլի-ազգայնականներու եւ իթթիհատականներու համագործակցութիւնը, եթէ ոչ՝ միաձուլումը, ապահովող քայլ մըն էր⁶:

Հոս ներկայացուող նիւթերը քաղուած են Պոլսոյ պատրիարքական դիւանաթուղթերէն, որոնք ապահովական նկատառումներով Պոլսէն ուղարկուած էին Եւրոպա եւ հոնկէ՝ Գրիգորիս Եպս. Պալաքեանի միջոցով՝ Երուսաղէմ, Ջաւէն Պատրիարք Տէր Եղիայեանի փափաքով,

որպեսզի ան իր յուշագրությունն⁷ ընծայե աւելի փաստացի եւ առարկայական:

Վերաբերելով Դաշնակից Տէրութիւններու որդեգրած Սայքս-Փիքոյի համաձայնութեան հիմամբ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմէն ետք Կիլիկիոյ վրայ տարածուած ֆրանսական տիրապետութեան եւ նոյն հողերուն վրայ ինքնավարութիւն կամ անկախութիւն ունենալու հայկական ցանկութիւններուն, այս նիւթերը կը դատապարտեն ֆրանսացիներու պարզած կեցուածքը, միաժամանակ փաստագրելով ազգայնական եւ իթթիհատական թուրքերու գործակցութեամբ կամ միաձուլումով մասնաւորապէս հայոց դէմ գործադրուած եղեռնաշարը, որ սկիզբ առած էր սուլթանական տիրապետութեան շրջանին:

Եղեռնաշար մը, որուն հետեւանքով հայութիւնը կորսնցնելէ ետք մեծամասնական տարրի հանգամանքը Պատմական Հայաստանի «Արեւելեան Նահանգներ» անուամբ ծանօթ տարածքներուն մէջ, նոյն կացութեան պիտի ենթարկուէր նաեւ յետպատերազմեան Կիլիկիոյ մէջ⁸, այդպիսով կորսնցնելով իր հողերուն վրայ ինքնավարութիւն կամ անկախութիւն հաստատելու առարկայական հնարաւորութիւնը:

Դիւանաթուղթերը կը յուշեն թէ Համաշխարհային Ա. Պատերազմէն պարտութեամբ դուրս եկած թուրքերը հետեւողապէս կը շարունակէին եղեռնագործութեամբ Հայաստանն առանց հայու թողլով հայկական հողերուն վրայ իրենց տիրապետութիւնը տեւականացնելու քաղաքականութիւնը⁹:

Անոնք լուսարձակի տակ կ'առնեն Կիլիկիոյ մէջ հայկական գերիշխանութիւնը վերականգնելու վերաբերեալ հայոց յոյսերն ու յուսախաբութիւնները, ֆրանսացիներու «ապիկար» յորջորջուած քաղաքականութիւնը, ինչպէս նաեւ իրադարձութիւններուն նկատմամբ պատասխանատու դիրքերու վրայ գտնուող հայ գործիչներու մօտեցումները:

Փորձած ենք յարաբերաբար ժուժկալ գտնուիլ մեր ծանօթագրութիւններուն մէջ, լուսաբանելէ եւ մեկնաբանելէ աւելի կարելոր համարելով, այս հանգրուանին, նամակներուն եւ Համազգային Ժողովի աստենագրութիւններէն քաղուած նիւթերուն հարազատօրէն շրջանառութեան մէջ դրուիլը, ուղղագրական կամ կէտադրական խիստ աննշան հպումներով:

Ուշագրաւ կէտերուն մաս կը կազմեն, առանց հետեւեալներով սահմանափակուելու Իթթիհատի եւ Միլլի շարժման նմանութիւնները. Կիլիկիոյ նկատմամբ հայոց եւ ֆրանսացիներու իրարու հակադիր ձգտումներն ու շահերը¹⁰. անվստահութիւնը՝ ֆրանսացիներու որդեգրած քաղաքականութեան նկատմամբ. ուժի կ'իրարկումով Կիլիկիոյ հայկական նկարագիրը պահպանելու դիմաց ի հարկին թուրքերու հետ բանակցելու ճանապարհով մնացորդացը փրկելու ուղղութիւնները.

տարտամ յոյս մը՝ որ թերեւս հնարաւոր ըլլայ կացութիւնը շրջել ֆրանսացիներու դաշնակից անգլիացիներու միջոցով, որոնք կարելի դարձուցած էին Կիլիկիոյ յանձնումը ֆրանսացիներուն, եւ դեռ ուրիշ բաներ...:

* * *

Ա.

20 Յունուար 1920, Կ. Պոլիս¹¹

Վսեմ. Նախագահ¹²

Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան¹³

Փարիզ

Ամսոյս 4ին Ատանայէն մեկնելով Պոլիս աշխատեցայ Վեհ[ափառ] Կաթողիկոսին¹⁴, Տիար Մ. Տամատեանի¹⁵ եւ Ատանայի Հայ Ազգ[ային] Միութեան¹⁶ կողմէն եղած յանձնարարութիւններու համաձայն Կիլիկիոյ ազգ[ային] կացութիւնը պարզելու պոլսական շրջանակներու եւ իհարկին տեղեկագրելու Ազգ[ային] Պատուիրակութեանդ Կիլիկիոյ արդի կացութիւնը եւ գծելու այն անհրաժեշտ փոփոխութիւնները, որոնց կիրարկումէն կախումն ունի Հայ ազգին գոյութիւնն ու զարգացումը նոյն շրջանակին մէջ:

Պատ[ուարժան] Պատուիրակութիւնդ շատ լաւ գիտէ թէ ի՛նչ յուսատու խոստումներով Կիլիկիա մուտք գործեցին ֆրանսացիները, որոնք առաջին օրերուն, նոյն իսկ չվարանեցան իբրեւ Հայաստան ճանչնալ այդ երկրամասը: Իրարու յաջորդող դէպքերը, սակայն, դժբաղդաբար ցոյց տուին, թէ ֆրանսացիք հոն մուտք կը գործէին տիրապետութեան որոշ ծրագիրներով, որոնց յաջողութեան համար ուխտած կը թուէին ըլլալ կիրարկել նոյնիսկ ամենէն անբարեխիղճ միջոցները: Մեքենայութիւնները ծայր տալ սկսան շուտով եւ ֆրանս[ական] վարչութիւնը, նոյնիսկ վերին վարիչ Col[onel] Brémond-ի¹⁷ կեղծ հայասիրութեան լանջին տակ, սկսաւ գործադրութիւնը քաղաքական ծրագրի մը, որ շատ մը գծերով նմանութիւններ կը ներկայացնէր Իթթիհատի¹⁸ ծրագիրներուն: Թուրք Իթթիհատը ջանադիր եղաւ մէկ կողմէն ջարդերով ուժասպառել Հայ ժողովուրդը, ու միւս կողմէ հետեւեցաւ իսլամ տարրերու ազգայնական կազմակերպութիւններովը:

Ժորժ Փիքօի¹⁹ ղեկավարութեամբ եւ Col. Brémond-ի անմիջական հսկողութեամբ կիրարկուած քաղաքականութեան հետեւանքով Կիլիկիոյ մէջ անտեսուեցան երկու ժողովուրդներ, թուրքը եւ հայը, թո՛ւրքը իբրեւ պարտուած ժողովուրդ մը, որ պիտի չուզէր բաժնուիլ իր գրաւած հողամասերէն եւ որ ատով իսկ անվստահելի տարրը կը ներկայացնէր, եւ հայը, որ, հակառակ իր ֆրանսասիրութեան, կը ներկայացնէր գործօն մեծ զանգուածը, [իր] ազգայնական գաղափարին եւ իր անմարսելի հանգամանքով եւ պատմական տուիքներու վրայ հիմնուած կը հետապնդէր այն միեւնոյն իրաւունքները, որոնց ֆրանսացիք կ'ուզէին

բռնատիրել Հայկական Կիլիկիոյ մէջ: Ֆրանսական այս քաղաքականութեան կիրարկութեամբ ձեռնարկուեցաւ չէրքէզներէ, ֆելլահ արաբներէ եւ քիւրտներէ ազգեր կազմելու արուեստական ձեւին, մոռնալով թէ այդ փոքրաթիւ ցեղերը, ինքնին գաղթական, ազգ կազմելու ո՛չ ցեղագրական, ո՛չ ընկերական եւ ո՛չ ալ քաղաքական յարմարութիւնները ունէին: Եւ երէկուան այդ ջարդարարները, կողոպտիչներն ու մարդասպանները, քաղաքական յետին միտքերու գործադրութեան համար, դրուեցան առաջին գիծի վրայ, քանի որ անոնք անհատական շահերու հետամտութենէ մը զատ ազգայնական վտանգ մը չէին ներկայացնէր յաջա ֆրանս. վարչութեան եւ որոնք ընդհակառակն, կրնային իբր գործիք ծառայել ֆրանս. տեսակէտներու իրագործումին համար:

Գումանտան Անֆրէ²⁰, Մերսինի մէջ, Քափիթէն Անտրէ²¹՝ Օսմանիյէի սանճագին մէջ, այս ծրագրին ու քաղաքականութեան կատարող գործադրութեան ելան, եւ այս քաղաքականութիւնն էր պատճառ, որ Հայ Լեզեռնականները²² առաջնորդեց սա տրամաբանութեան. *«Մենք բարեկամ Ֆրանսայի դրօշին տակ զինուորագրուեցանք եւ այսօր որ Ֆրանսա կը ջանայ Կիլիկիոյ յափշտակութեան, չենք կրնար այլեւս իբրեւ զինուոր ծառայել թշնամի Ֆրանսայի դրօշին տակ»:*

Թեպէտ Գոմ. Անֆրէ հեռացուեցաւ իր պաշտօնէն, բայց մեր բոլոր բողոքները անլսելի մնացին Քափ. Անտրէի համար, որ սհաւոր չարիք մը եղաւ Կիլիկիոյ հայ ազգաբնակչութեան, քանի որ իր այդ քաղաքականութեան հետեւանքով ականատես եղանք, քանի մը ամիս առաջ, Շէյխ Մուրատի ղեկաբերուն²³, եւ հիմա Մարաշի դաշտի կոտորածներուն եւ հայահալած քաղաքականութիւնն է որ օրէ օր կը շեշտուի: (Ես հոս չեմ ուզեր խօսիլ ֆրանս. ապիկար վարչութեան ապրած զեղծումի, կաշառակերութեան եւ գողութեան մասին, այն համոզումով, թէ ուշ կամ կանուխ այդ բոլոր վարչական յոռութիւնները կրնան վերջ գտնել, երբ երկրին մէջ բնականոն (normal) վիճակ մը ստեղծուի Թուրքիոյ հետ հաշտութեան պայմաններու ստորագրութեամբ:)

Շէյխ Մուրատի ղեկաբերու պահուն, քրիստոնէայ ազգութիւններու ժողովով մը ֆրանս. վարչութեան ուշադրութիւնը հրաւիրեցինք տիրող վտանգաւոր կացութեան մասին եւ իբրեւ աւելի ծանօթ միջավայրի պայմաններուն եւ իսլամական հոգեբանութեան, մեր յիշատակագրով, ի միջի այլոց, պահանջեցինք, որ ռստիկան զօրաց 75%-ը ինչպէս նաեւ անոնց հրամանատարութիւնը յանձնուի քրիստոնէաներուն, գիւղացիները ինքնապաշտպանութեան վիճակին մէջ դրուին, եւ Անտրէի տեղ ուրիշ մը կառավարիչ նշանակուի: Մեր պահանջումները անտեսուեցան Col. Brémond-ի կողմէն որ պաշտօնական պատասխանով մը ջատագովեց իր իսլամասէր քաղաքականութիւնը եւ վտանգը մնաց ու մնաց մեր գլխուն: Սպասեցինք Ժէն. Կուրօի²⁴ ժամանումին, յուսալով թէ

անոր գոյությունը վերջ մը կը դնէ Փիքօի քաղաքականության: Ընդհակառակը Ժէն. Կուրօ աւելի պաղ վերաբերում մը ունեցաւ հանդէպ հայութեան: Անոր Ատանա ժամանումին առթիւ սարքուած պաշտօնական ընդունելութեան միջոցին՝ Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութեան ներկայացուցիչը՝ Տիար Մ. Տամատեան եւ իրեն հետ Ազգ. Միութեան անդամները անպատուուեցան գրեթէ Col. Brémond-ի տան մէջ եւ նոյնիսկ Տիկ. Պրեմօն զիրենք Կիլիկիայէն աքսորելու պէս սպառնալիքներ ալ ըրաւ, յայտարարելով «Քանի մը ամիս վերջը կը տեսնէք»:²⁵

Ատանայէն մեկնած օրերուս քաղաքական դրութիւնը չափազանց վատ էր արդէն Մարաշ-Ըսլախիէ-Պաղչէ շրջանակին մէջ: Նոյ. 20ի (1919) Ժէն. Կուրօի ժամանումին առիթը ուզեցին շահագործել եւ նոյն օր Կիլիկիոյ գրաւեալ հողամասերուն վրայ պարզեցին պաշտօնապէս ֆրանս. դրօշը²⁶: Նոյնը ընել ուզեցին նաեւ Մարաշի, Այնթապի եւ Քիլիսի մէջ, որոնք ֆրանսացիներուն փոխանցուեցան անգլիացիներուն կողմէ, իրենց մեկնումին առիթով, պայմանով որ status quo²⁷ պահուի մինչեւ վեհաժողովին վերջնական որոշումը: Իմ Մարաշ գտնուած պահուն, ֆրանսական բանակին մուտքէն օր մը վերջ, հայ զինուոր մը սպաննուեցաւ իմամի մը ձեռքով, եւ ֆրանս. իշխանութիւնը նոյնիսկ չյօժարեցաւ մարդասպանը պահանջել: Այս եւ այսպիսի դէպքեր արդէն իսկ շփացուցին թուրք ժողովուրդը, այնպէս որ երբ ֆրանսացիներ որոշեցին վար առնել թուրք դրօշակը, եւ տեղը ֆրանսականը տնկել Մարաշի միջնաբերդին վրայ, թուրք խուժանը յարձակեցաւ, վար առաւ ֆրանս. դրօշը եւ նորէն բարձրացուց թրքականը: Կ'սպասուէր որ ֆրանս. վարչութիւնը կորովի ընթացք մը ունենար, բայց շնորհիւ վարիչներու տկարութեան եւ կամ յետին միտքերուն եւ Քափ. Անտրէի զգուելի քաղաքականութեան, ո՛չ մէկ զգաստացուցիչ քայլ առնուեցաւ թուրքերու դէմ: Խրախուսուած ֆրանս. այս ապիկարութենէն, Մարաշի [թուրք] շրջանակը կազմակերպեց տեսակ մը ապստամբութիւն, որուն միացան բոլոր թուրք ոստիկանները, եւ 2500 հոգինոց հրոսախումբ մը գործեց հրապարակաւ, ֆրանսացիներու եւ հայերու դէմ: Հայ գիւղացիները փախսան դէպի Պաղչէի կողմերը լուր բերելով միեւնոյն ժամանակ թէ ճամբաներու վրայ հայերու դիակներ կան: Այս պահուս Մարաշ-Ատանայի հեռագրական թելերը դեռ խորտակուած չէին, բայց դժբաղդաբար Ատանայի ֆրանս. վարչութիւնը մեզի, այսինքն Ազգ. Միութեան ուղղակի [դրկուած] հեռագիրները վար կը դնէր զմեզ անտեղեակ պահելու համար կատարուած դժոխային արարքներէն:

Իրարու յաջորդող եւ այդ դէպքերուն շարունակութիւնը կազմող խնդիրներու մասին հետ նոյնութեամբ կը դնեմ Տիար Մ. Տամատեանի 13 Յունվար թուակիր ինծի դրկած տեղեկագրին կարեւոր մասերը նոյնութեամբ: Տիար Տամատեան կը գրէ. «Ներկայս կը գրեմ հապճեպով:

Ես քիչ կը գրեմ դուք շատ իմացեք, քանի որ Կիլիկիոյ կացութեան բոլոր կողմերուն լաւատեղեակ էք արդէն: Պաղչէի եւ Սարաշի միջեւ ծագած խառնակութիւններուն մասամբ տեղեակ էք արդէն: Ընդհարումները 15 օրէ ի վեր կը շարունակուին եւ տակաւին վերջացած չեն: Ինձմէ մանրամասնութիւններ մի սպասէք այս մասին: ... Միայն թէ կացութիւնը ծանրակշիռ է եւ դէպքը կրնայ կանոնաւոր ապստամբութիւն որակուիլ: Հայերու կողմէ կեանքի կորուստը չստուգուած տեղեկութեան մը համաձայն 105 է. հաստատապէս գիտցուած կորուստները 35ի չափ են: Երբ յարաբերութիւնները կանոնաւորապէս վերահաստատուին եւ մեր տեղեկութիւնները ամբողջանան, վախնամ այդ թիւը 105է աւելի երեւան պիտի գայ: Միւս կողմէ տարակոյս չկայ, որ այս դէպքն ալ պիտի զսպուի ինչպէս զսպուեցաւ Շէյխ Մուրատի դէպքը: Կարելի չէ ըսել, թէ *դէպքը ծագելէն վերջը* ֆրանսացիք կորովի ընթացք չբռնեցին: Միայն խնդիրը հոն է, թէ ի նչ երաշխաւորութիւն կայ նման դէպքերու չկրկնուելուն, եւ մերայնոց կողմէ նոր գոհերու կորուստին: Բոլոր ազգաբնակչութիւնը ահ ու սարսափի մէջ է, վաղուան անստուգութիւններուն համար խորապէս մտահոգ: Գիտե՞ք, թէ Շէյխ Մուրատի դէպքին առթիւ, մեր հանդիսաւոր դիմումը եւ մեր այնքան կարեւոր - ու չափաւոր - թելադրութիւնները ինչ ընդունելութեան արժանացան: Ձեր Պոլիս ներկայութիւնը զիս ազատ կը կացուցանէ այդ մասին երկար վերլիշում մը ընելու հարկէն: Այդ մէկը դուք անձամբ կը բացատրէք պէտք եղած տեղերը: Ամսոյս 8ին հայ յարանուանութիւններու եւ հոսանքներու ամբողջին ներկայութեամբ համագումար ժողով մը գումարեցինք եւ կացութեան մասին, երկար խորհրդակցութիւններէ վերջ, որոշեցինք.

«ա. Նոյն օրն իսկ ամէն հոսանքի եւ հատուածի ներկայացուցիչներով Մր. Պրէմոնին ներկայանալ, բողոքել այս կրկնուած արիւնահեղութեանց դէմ եւ չարիքին արմատքին ջնջումին համար լուրջ միջոցներու եւ կարգադրութիւններու գործադրումը պահանջել:

«բ. Այս դիմումէն զատ, նոր յիշատակագիր մը պատրաստել եւ անոր մէջ ամփոփել մեր պահանջները:

«Յիշատակագիրը դեռ չէ պատրաստուած, իսկ դիմումը կատարուեցաւ նոյն օրն իսկ նախագահութեամբ Վեհ. Կաթողիկոսին, մասնակցութեամբ Հայ Եկեղեցոյ եւ հայ հռոմէականներու առաջնորդներու եւ հայ բողոքականներու վեր. հովիւին, Ազգ. Միութեան եւ կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներուն: Աննախընթաց ուժգնութեամբ արտայայտուեցանք: Վեհափառը չվարանեցաւ ըսել, թէ «Կարմիր Մութանի օրերու տպաւորութեան տակ կ'ապրինք»: Գլխաւորապէս ծանրացանք հայ ժողովուրդը զինելու եւ ոստիկանութեան մէջ հայ տարրին, աւելի ճիշդը քրիստոնէայ տարրին բացարձակ մեծամասնութիւն կազմելու չափ ուժեղացումի մասին: Մեր ջախջախիչ փաստերուն ազդեցութեան տակ Քոլոնէլը կարծես

նպաստաւոր տրամադրութիւն ցոյց տուաւ եւ կարգ մը խոստումներ ըրաւ զէնքի խնդրոյն մասին, առանց ոստիկանութեան հարցին մասին որոշակի արտայայտուելու: Բայց երկրորդ օրէն ի վեր տրամադրութիւնները կարծես հիմնովին փոխուեցան: Մինչ մենք դեռ տաք ու դեռ չթաղուած մեր մեռելները կ'ողբանք, ան իր երկու պատասխան նամակներով կը խօսի հայ ժանտարմներու դասալքութեան մասնակի դէպքերու մասին (ասկէ առաջ տեղի ունեցած), Հաճընի մէջ հայ «կամաւոր»ներու կողմէ 14 թուրքերու սպանութեան մասին (որ, նոյնպէս, ինչպէս գիտէք, արդէն հինգսը դէպք մըն է), Ճիհանի մէջ կամ մօտերը երկու անձերու կողմէ կատրի մը վրայ զէնք արձակուելու հետեւանքով երկու հոգիներու սպանութեան մասին, աւելցնելով որ ինք ապահովութիւն ստացած է թէ այդ երկու յարձակողները հայեր են եղած: - նոր դէպք մը, որու մասին տակաւին ռեւէ տեղեկութիւն չունինք մենք-, ինչպէս նաեւ մեր մէջ «գաղտնի ընկերուհիներ»ու մասին²⁸, ինչ որ արդէն երեւակայութիւն է, եւ որ սակայն մեր դատը կ'անպատուէ եղեր, եւ այլն: Վերջապէս այսպիսի նամակներ որոնցմէ վերջ՝ հեռի բողոքողի կեցուածք առնելէ, մեզի կը մնայ երթալ ներողութիւն հայցել մեր գործած կամ աւելի ճիշդը՝ մեր չգործած մեղքերուն մասին: Վստահ եղէք որ այս ամէնուն զորս դու պատուիրեցիր պատասխանը պիտի տամ: Այսօր (13 Յնվր) Général Dufueo-ի²⁹ դիմեցի, քիչ մըն ալ գանգատելով մեր սա վերին վարիչին ըրած դիմումներուն ընդունելութեան այս կերպին մասին: Ժէներալը աւելի փափկանկատ եւ համակիր վերաբերում ցոյց տուաւ: Յամենայն դէպս, մեր դիմումներուն վերջնական արդիւնքին մասին սկեպտիկ եւ նոյն իսկ յոռետես ըլլալու ամէն պատճառ ունինք:

«Դէպքը պիտի խաղաղի անշուշտ, անկէ վերջ *էսկի համաւ, էսկի թաւ*³⁰. առաջին առթիւ դէպքերը պիտի կրկնուին եւ նոր նոր զոհեր պիտի տանք:

Այս բանին ամէն ոք համոզուած ըլլալով՝ կրնաք երեւակայել ինչ գերագրգռուած տրամադրութեան մէջ են ամէնուն միտքերը: Անտրէն իր սովորական քաղաքականութենէն եւ երկդիմի ընթացքէն երբեք հրաժարած չէ: Ապստամբ գիւղերէն մեծ աղա մը (անունը չեմ յիշեր) զէնքովը կուգայ հպատակութիւն կը յայտնէ, եւ ներողութեան արժանանալով զէնքովը միասին առօք փառօք իր գիւղը կը վերադառնայ: Այս խնդիրը դուք լաւ գիտէք:»

Մեր եւ Տիար Տամատեանի այս ամփոփ տողերով մասնաւոր դէպքերը չէ որ նկատողութեան կ'առնունք, այլ ֆրանսացի վարիչներու հոգեբանութիւնը եւ անոնց որդեգրած քաղաքականութեան զգուելի հանգամանքը: Մենք խորապէս եւ էապէս ֆրանսասէր, պարզապէս կը զգուինք մեզի հրամցուած դիւանագիտական այս ստորին խաղերէն, որոնց դրոշմը դժբախտաբար ֆրանսական է:

Հեռի ասպետական վերաբերումներէ՝ ֆրանսական դիւանագիտութեան այս մատնիչ եւ անուղղամիտ կեցուածքը կիլիկեան հողի վրայ, ոչ մէկ երաշխաւորութիւն կը խոստանայ հայկական տեսակէտով: Եւ արդէն Տիար Տամատեանի գրած օրէն ի վեր (13 Յնվր) նոր փոփոխութիւններ կան կիլիկեան քաղաքականութեան մէջ, այնպէս որ այսօր Ատանայէն առնուած նամակէ մը, գրուած արժանաւոր անձի մը կողմէ, կ'իմանանք թէ ֆրանսական վարչութիւնը հայերու զենքերը կը գրաւէ, անոնցմով զինելու համար չէրքէզներն ու քիւրտերը: Կիլիկիոյ ճակատագրի որոշման մասին Վեհաժողովին³¹ կողմէ վերջնական վճիռ մը չէ տրուած, [բայց] եթէ այս է ֆրանս. վարչութեան ընթացքը հանդէպ Կիլիկիոյ հայերուն, դիւրին է երեւակայել թէ ինչ անհանդուրժելի վիճակ պիտի ստեղծուի հոն, երբ վերջնապէս որոշուի Ֆրանսայի տիրապետութիւնը կիլիկեան հողամասին վրայ, որ իր սահմանները պիտի երկարէ մինչեւ Սեբաստիա, Խարբերդ, Տիգրանակերտ, համաձայն 1916ի գաղտնի դաշնագրին³²: Ահա թէ ինչ կը գրէ Տիար Մ. Տամատեան այսպիսի դժբախտ հաւանականութեան մը մասին:

«Եթէ երաշխաւորութիւններ ձեռք չբերուին, մեր ապագան բոլորովին վտանգուած է այս երկրին մէջ, եւ նկատի ունենալով մեր ժողովուրդին խորունկ գիտակցութիւնը եւ հայրենասիրութիւնը, ինչպէս նաեւ իր դարաւոր յուսախաբութիւններուն իբր հետեւանք չափազանց դիւրագրգռութիւնը, կրնաք երեւակայել, թէ ինչ ցաւալի դէպքեր ծայր պիտի տան եւ ինչ անլուծելի կնճիռ մը առաջ պիտի գայ, ընդերկար ձգտելով երկու ազգերու յարաբերութիւնները եւ անհաշուելի չարիքներու պատճառ դառնալով»:

Այսօրինակ դրութեան մը այժմեական ստեղծումը եւ անոր շարունակութիւնը ոճրագործ արարք մը պիտի ըլլայ անշուշտ ազգերու արդարութեան պատմութեան մէջ: Հայկական Լեզեոնի զօրքերուն արիական զոհաբերութիւնովը փրկուած մեր հայրենիքին մէջ օտարներ կամ ստրուկներ նկատուելու մտածումն իսկ անհանդուրժելի է եւ ընդվզեցուցիչ մեզի համար: Եթէ ֆրանսացիք ներկայ քաղաքականութեամբ եւ մտայնութեամբ պիտի կառավարեն երկիրը, ապագային ու այժմէն իսկ հայերու Կիլիկիա բնակութիւնը պիտի դառնայ անկարելի:

Հրամայական ստիպողականութիւն մը կը ծանրանայ Ազգ. Պատուիրակութեանդ վրայ ջանադիր ըլլալու որ խաղաղութեան վեհաժողովը այն պարագային երբ Ֆրանսայի գրաւումը վերահաստատէ, Կիլիկիան եւ Հայաստանը սահմանակից երկիրներ շինէ, Սեբաստիայէն Տիգրանակերտ գծին ամբողջ երկարութեանը վրայ եւ բացորոշ երաշխաւորութիւններ հաստատէ կիլիկեան հողամասերուն հայկական հանգամանքը շեշտող. «երաշխաւորութիւններ՝ հիմնուած մեր

պատմական իրաւունքներուն վրայ, մեր գոհերուն եւ մեր ճիգերուն, ինչպէս նաեւ մեր թշնամիներուն պարտեալի հանգամանքին վրայ»:

Իբրեւ անդամ Ատանայի Ազգ. Միութեան եւ իբրեւ ընդհ. վարիչ Կիլիկիոյ Ազգ. Միութիւններու, մօտէն ուսումնասիրելով ֆրանսական ներկայ վարչութիւնը, անոր քաղաքական ձգտումներն ու յոռութիւնները, անոր հակահայկական - չըսելու համար հայահալած - վերաբերումները, անոր բաժանարար էնթրիկները³³, առաւել քան երբեք անհրաժեշտ կը նկատենք, որ Պատ. Ազգ. Պատուիրակութիւնդ ջանադիր ըլլայ. յանուն եւ ի սեր Կիլիկիոյ ներկային ու ապագային Վեհաժողովին ընդունելի ընէ Կիլիկիոյ մասին հետագայ երաշխաւորութիւնները, զոր Տիար Մ. Տամատեան բանաձեւած է իր տեղեկագիր նամակին մէջ ամփոփ ձեւով մը:

«1.- Պետք է երկրին վարչութիւնը քրիստոնէական նկարագիր ունենայ, առաւելապէս՝ հայկական ոստիկանութիւնը, զինուորութիւնը, դատաստանական կազմը նոյնպէս:

2.- Մեր իրաւունքներու որոշողութեան մէջ մեծամասնութեան, փոքրամասնութեան, pourcentage-ի³⁴ խնդիր պէտք չէ յարուցուի:

3.- Կրթութիւնը առողջ ազգային դաստիարակութեան յատկանիշէն պէտք չէ զիջի (մենք Կիլիկիոյ մէջ այժմէն կը տեսնենք թէ ֆրանսացիք կը նախագծեն հանրային կրթութիւն մը որ հայկական չէ ու պիտի չըլլայ:)

4.- Երկրին մէջ թուրք մուհաճիբներ³⁵ պէտք չէ բերուին:

5.- Հայերու կեդրոնացման դէմ արգելքներ պէտք չէ յարուցուին:

6.- Արաբ, Սուրիացի, Յոյն, Քաղդէացի, եւայլն պարզ գաղթականներ պէտք է նկատուին, իսկ չէրքեզ, քիւրտ, եւայլն՝ իբրեւ նախնական ժողովուրդներ որոնց կրթիչները մենք պէտք է ըլլանք գոնէ՝ հաւասար չափով ֆրանսացիներուն հետ:

7.- Երկիրը պէտք չէ ունէ պարագայի մէջ Ֆրանսայի կցուած յայտարարուի եւ կամ իբրեւ Սուրիոյ մէկ մասը:

8.- Վարչութիւնը Սուրիայէն բացարձակապէս անջատ պէտք է ըլլայ եւ դրուի Ազգերու Ընկերակցութեան³⁶ հովանոյն տակ:

9.- Հայ լեզուն նախապատիւ պէտք է ըլլայ:

10.- Երկիրը իր առանձին դրօշակը եւ դրոշմաթուղթերը պէտք է ունենայ:

11.- Տնտեսական մարզին մէջ եւս անհրաժեշտ է որ ֆրանսացիք հիմակուանէն տարբեր նկատումներէ եւ հայեացքներէ առաջնորդուին, երկրին հողէն, հանքերէն, արտադրութիւններէն օգտուողը առաջնապէս տեղացիները պէտք է ըլլան, եւ հողերու վաճառումը կամ փոխանցումը տեղացիներու կամ տեղական հպատակութիւնը ընդունողներու պէտք է մասնաւորուի:

12.- Ֆրանսական ձեռնարկներու մէջ պէտք է տեղական դրամագլուխներու կամ հայկական հաստատութեանց

Մի քանի ամիսներ է ի վեր թեև կիլիկեան մթնոլորտը մթազնաձ էր, սակայն Յունուար մեկէն ի վեր ալ աւելի խաւարած է: Մարաշի թրքութիւնն է որ առաջին ահագանգը կը հնչեցնէ: Թուրք խուժանը ի մի հաւարած, խումբ խումբ Չէթէներ կազմած կը յարձակին անգէն հայ գիւղերու վրայ, կը ջարդեն, կը կողոպտեն եւ կ'առեւանգեն: Մարաշի շուրջը ամիսէ մը ի վեր կանոնաւոր պատերազմը կը շարունակէ, այժմ թուրք խուժանը չէ, կանոնաւոր զինուորն է, թուրք սպաներու հրամանատարութեանը տակ պատերազմ կը մղեն ֆրանսական եւ հայկական զինուորներու դէմ: Մարաշէն ստոյգ տեղեկութիւն մը չկայ, կ'ըսեն թէ քաղաքը բոցերուն մէջ է, չենք գիտեր թէ որքան կորուստ ունինք, միայն սա ստոյգ է թէ՛ *Տընտըճագ, Տէրէքէօյ* եւ շրջակայ գիւղերու 1800ի մօտ բնակչութիւնը ջարդուած եւ բնակարանները քարուքանդ եղած [են]. այսօրուան մեր ստացած լուրերը աւելի վրդովեցուցիչ են, *Ձէյթունը, Տոնուզը եւ շրջակայ հայ գիւղերը* 25 օրէ ի վեր պաշարուած էին թուրքերու կողմէ, 3 օր առաջ ամբողջ բնակչութիւնը ջարդուած, թալլուած եւ քաղաք ու գիւղերն ալ քարուքանդ եղած են: Ամբողջ լեռնային Կիլիկիան ահ ու սարսափի մէջ է, անգէն ժողովուրդը՝ շարունակ օգնութեան աղաղակ կը բարձրացնեն, չեն ուզեր երկչոտ ճագարներու նման ձեռքերը ծալած մեռնիլ, պատրաստ է կռուիլ եւ զէնք կը պահանջէ մենէ. իսկ մենք չունենալով միջոցներ ժողովուրդի այս արդար պահանջին գոհացում տալու, դիմեցինք տեղական ֆրանս. իշխանութեան՝ որը խուսափողական պատասխաններով զմեզ գոհացուց: Այս դիմումները ամիսներ է ի վեր եղած են միշտ ժխտական արդիւնքով:

Այս ծանր կացութեան հանդէպ չուզելով պատասխանատուութիւնը ստանձնել, համաձայն Պատուիրակութեան Լիագօր Ներկայացուցիչ Պ. Մ. Տամատեանի հետ, արտակարգ ժողով մը գումարեցինք, որուն հրաւիրուած էին Վեհ. Կաթողիկոսը, տեղույս Ս. Առաջնորդը, Հայ Կաթողիկներու Գերապայծառը եւ Հայ Բողոքականներու Հովիւր, նաեւ քաղաքական կուսակցութիւնները եւ տեղույս մեծամեծները, հոն կացութիւնը մանրամասնօրէն քննելէ յետոյ, հասանք այն եզրակացութեան՝ որ եթէ ֆրանսացիք մեր պահանջներուն գոհացում չտան, ամբողջ իշխանութիւնները հրաժարին եւ ժողովրդեան յանձնեն երկրին դէկը, միշտ մնալով ժողովրդեան հետ եւ առաջնորդելով զինքը անպաշտօն հանգամանքով: Ներփակ հեռագիրը որոշ գաղափար մը պիտի տայ Ձեր Սրբազնութեան այն պահանջներու մասին որ ներկայացուցինք ժէնեւի *Կուրօին*:

Սրբազան Հայր,

Այս ճգնաժամային ըրպէններու՝ որ կ'սպառնայ Կիլիկիոյ հայութիւնը իսպառ ջնջելու, որքան մեր վրայ նոյնքան եւ Ձեր վրայ ծանր պատասխանատուութիւն կը կշռէ, որովհետեւ մենք զուրկ

յարաբերական ամեն միջոցներէ, չենք կարող ձայն բարձրացնել եւ բողոքել հայութեան վերջին բեկորներու բնաջնջմանը դէմ եւ ֆրանսական իշխանութեանց երկդիմի եւ թրքասեր քաղաքականութեան, հետեւաբար փութով կը դրկենք Ձեզ այս տողերը՝ որպէսզի Դուք, Ձեր տրամադրելի միջոցներովը հանուր աշխարհի լսեցնէք հեռագրաւ այս վերջին աղաղակը կիլիկեան հայութեան եւ բողոք բարձրացնէք թրքութեան խժոյժ վայրագութիւններու դէմ եւ ֆրանսական իշխանութեանց բռնած ընթացքին նկատմամբ:

Գալով զէնքի խնդրոյն, մենք ի գո՛ւր Ձեր դոները ափ առինք նիւթական միջոցներ հայթայթելու մեզի, ի գո՛ւր մատնանշեցինք տեղւոյն 20000⁴⁰ գաղթականութեան խղճալի վիճակը, սակայն դուք չլսեցիք մեր աղաղակներուն եւ ձգեցիք զմեզ մեր ճակատագրին եւ թողուցիք որ իրերը յանգին այս վիճակին: Այսօր տակաւին ուշ չէ, եթէ ինամատարութիւն կամ պատրիարքարան ուզեն ձեռք կարկառել մեզի եւ նիւթական որոշ օժանդակութեամբ մը:

Ատանայի ժողովուրդը չափազանց յուզուած, այսօր համախմբուած էր հազարներով եւ Պ. Տամատեան եւ Ազգ. Միութեանս անդամները կանչելով պահանջեցին անմիջապէս զէնք՝ որպէսզի երթան իրենց խողխողուած եղբայրներու վրէժը լուծելու եւ մնացեալները պաշտպանելու, սակայն վերի պատճառներով մենք անկարող էինք բաւարարութիւն տալ ժողովրդեան պահանջին եւ բաւականացանք հեռագրել Ժէնէրալ Կուրօին:

Ամփոփելով մեր խօսքը, օրըստօրէ կ'ապրինք տաժանելի վայրկեաններ եւ ուրիշ յոյս չունինք այլեւս բայց եթէ Ձեր ազդու դիմումները զմեզ փրկելու համար:

Մնամք որդիական յարգանօք

Ամբողջական Հայաստանի Լիազօր
Ներկայացուցիչ
Մ[իւրան] Տամատեան
ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Ատենադպիր
Կ[արապետ] Աբրահամեան

Ատենապետ
Տօթթ.Գ[արեգին]
Վարդապետեան⁴¹

Յետ Գրութեան.՝ Կացութիւնը վերջին աստիճան քրիթիքական է եւ ամենաձանր անակնկալներով յի: Անհրաժեշտ է ամենալուրջ նկատողութեան առնել այս կացութիւնը եւ առնել ամենէն վճռական քայլերը:

Մ. Տամատեան

Գ.

Ատանա, 16 Փետրուար 1920
Ամենապատիւ
Տ. Զաւէն Արք. Եղիա[յ]եան
Բարեխնամ Պատրիարք Հայոց
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ

Սրբազան Պատրիարք Հայր,

Ահագանգէն վերջ ահա մահագանգ... Ամենատխուր պարտականութիւնը ունիմ այս անգամ արիւնի եւ նախճիրի տխուր բօթը գուժելու Ձեր Սրբազնութեան եւ իր միջոցով Ազգ. Պատուիրակութեան: Մարաշ, իր ամբողջ շրջանով, ոչ եւս է⁴²:

35-40000 հայութեամբ օժտուած պանծալի ու ցանկալի հայկական կիլիկեան շրջանէ մը մէկ քանի հազար իլեակներ միայն այսօր անսուղ եւ կիսամեռ աստանդական կը թափառին մարդահասակ ձիւներու մէջ ուրիշ հազարաւորներու թաղումը իրենց աչքերով տեսնելէ վերջ՝ նոյն վտանգին որեւէ վայրկեան ենթակայ: Թուրքական վատութիւնը եւ վայրագութիւնը մեզի վաղաճանօթ էր: Ինչ որ քստմնեցուցիչ եւ պակուցիչ է միանգամայն, ֆրանսական դաւաճանութիւնն ու մատնութիւնն է, որ տասնեակ հազարաւոր անմեղ եւ *ֆրանսաւէր* հայերու կորուստին եւ կիլիկեան ամենէն կարելոր միջնաբերդին կործանումին պատճառ դարձաւ...: Փաստերը դժբախտաբար ջախջախիչ են այս մասին:

Կիլիկիոյ ամբողջ շրջանը ամենաճանր վտանգներու ենթարկուած է եւ ամէն տեղ՝ վառօղի տակառը, որուն վրայ նստած է հայ ժողովուրդը, պայթելու մօտիկ է: Կիլիկիոյ ամբողջ հայութեանը սպառնացող այս օրհասական վտանգին, այս ահաւոր աղէտին հանդէպ, ժողովուրդին անդոհական գալարումներուն ինչպէս նաեւ արդար յուզման եւ գերագրգռութեան միջոցին, մեր շուրջ այնպիսի ահռելի եւ անմիջական պարտականութիւններ եւ պատասխանատուութիւններ կը ծառանան, որ անկարողութեան մատնուած ենք երկար տեղեկագրելով մեր կացութիւնը պարզելու Ձեր Սրբազնութեան, Ազգ. Կեդր. Վարչութեան, Ազգ. Պատուիրակութեան եւ հայկական կառավարութեան:

Այս հանգամանքներուն մէջ մեզի ուրիշ բան չէր մնար ընել բայց միայն այստեղէն ճամբայ հանել պաշտօնական իրազեկ անձնաւորութիւններ, որ գան պարզէն Ձեզ մեր դժոխային կացութիւնը--կացութիւն մը, որուն առջեւ կը նսեմանան Համիտեան շրջանի եւ Ատանայի 1909ի եղերերգութեան ամենէն տխուր դրուագները--եւ մեր բարձրագոյն իշխանութեանց եւ անոնց միջոցաւ «ասպետական» Ֆրանսային եւ դաշնակից «պաշտպան» պետութեանց ներկայացնեն մեր

զլիսուն սպառնացող բնաջնջումի ահաւոր վտանգը, ինչպէս նաեւ մեր բողոքը, մեր պահանջները, մեր անվերածելի պահանջները:

Արդարեւ, պէտք է լաւ համոզուած ըլլայ ամէն հայ եւ ամէն մարդ, որ Կիլիկիոյ հայութիւնը եւ իր վարիչները, կեանքի եւ մահուան մէջ համերաշխ եւ ամենատոսկալի փոթորիկներու եւ ծանրագոյն վտանգներու հանդէպ անընկճելի իրենց պահանջները ունին: Դուք էք, ազգային բարձրագոյն մարմիններն են որ պիտի բարձրացնեն անոր ձայնը ի լուր քաղաքակիրթ աշխարհին.- եթէ, աւա՛ղ, քաղաքակրթութիւնը սնամէջ բառ մը չէ իր անունով մղուած ամենավերջին համաշխարհային պատերազմէն վերջն ալ:

Ներկայ նամակը Ձեր Սրբազնութեան պիտի յանձնէ Տիար Կարապետ Աբրահամեան, որ իբրեւ Ատենադպիր Ատանայի Հայոց Ազգային Միութեան, ամենակատարեալ կերպով իրագել է ո՛չ միայն Կիլիկիոյ կացութեան բոլոր մանրամասնութեանց, այստեղ խաղացուած քաղաքական էնթրիկներուն եւ հայաջինջ դուրերուն շուրջ մեր բոլոր մտահոգութիւններուն, ինչպէս նաեւ մեր բոլոր տեսութիւններուն եւ հայեցակէտներուն, եւ վերջապէս մեր բոլոր պէտքերուն:

Նոյնպէս ճամբայ կը հանենք Մարաշի ամբողջ անցքերուն ականատես արթնամիտ վկայ մը յանձին Տօքթ. Յարութիւն Տ. Ղազարեանի⁴³: Մեր թախանձագին դիմումին վրայ՝ մեր ամենաանկէղծ բարեկամ եւ բազմերախտ բարերար Տօքթ. Չեմպրս⁴⁴՝ հակառակ իր յառաջացած տարիքին եւ այստեղ ունեցած պատասխանատու պաշտօնին՝ ի սեր մեր Ազգին գերագոյն զոհողութիւնը յանձն առաւ անմիջապէս ճամբայ ելնել Կ. Պոլիս գալու իր հեղինակաւոր ձայնը, իր անժխտելիօրէն անկողմնակալ վկայութիւնը եւ թուրք եւ հայկական գործերու շուրջ իր բազմամեայ փորձառութիւնը ի սպաս դնելու յօգուտ Կիլիկիոյ տառապեալ ժողովրդեան փրկութեանը եւ ի պաշտպանութիւն անոր սրբազան շահերուն: Անոր Կ. Պոլիս ներկայութիւնը պիտի ունենայ, կը հաւատանք, իր ամենամեծ նշանակութիւնը, մանաւանդ որ ան պիտի կրնայ նաեւ խօսիլ յանուն բազմաթիւ ականատես Ամերիկացիներու, որոնք իրեն տեղեկացուցին Մարաշի եղէտին ամբողջ աղէխարշ եւ ըմբոստացուցիչ մանրամասնութիւնները:

Աւելորդ է ըսել թէ Կ. Պոլսոյ մէջ այս միջոցին ներկայութիւնը Գերապատիւ Տ. Մուշեղ Արքեպ. Մերոբեանին⁴⁵, որ կիլիկեան գործերու շուրջ խորունկ փորձառութեան մը կը միացնէ ներկայ տագնապին նախընթացներուն ամենամօտիկ իրագելի հանգամանքը երկարատեւ ամիսներ մեզ հետ բաժնած ըլլալով մեր բոլոր մտահոգութիւնները, մեր ցաւերը, եւ մեր այնքան արդարացի ակնկալութիւնները,- Մուշեղ Արքեպ.ի ներկայութիւնը, կ'ըսեմ, պիտի ունենայ իր մեծագոյն օգտակարութիւնը: Անշուշտ պիտի հաճիք միշտ զինք խորհրդակից ունենալ:

Ասկէ զատ՝ կարծեմ Գեր. Պալաքեան⁴⁶ Հայր Սուրբն ալ Պրն. Աբրահամեանի եւ իր ընկերակցին հետ միեւնոյն շոգենաւով կը մեկնի Պոլիս եւ ինքն ալ պիտի բերէ Ձեզ իր թանկագին վկայութիւնը այս կողմերու կացութեան մասին:

Ահա այսպէս ամէն կարեւոր տարրերը ունիք Ձեր տրամադրութեան տակ կացութեան ամէն կողմերը լիուլի ուսումնասիրելու եւ ըստ այնմ ոչ միայն պէտք եղած կորովի ամենաազգու դիմումները կատարելու, այլեւ <զալիք> ահաւոր չարիքը եւ վտանգը դիմագրաւելու համար ազգովին կարելի միջոցները ձեռք առնելու համար: Մասնաւորապէս կը խնդրեմ Ազգ. Պատրիարքարանէդ եւ Ազգ. Պատուիրակութենէն նկատի ունենալ մեր տասնեակ հազարաւոր հին եւ նոր գաղթականներուն ամենաթշուառ դրութիւնը եւ *շուտափոյթ* եւ *կարեւոր* օգնութիւններ հասցնել մեզ: Չպիտի դադրիմ մեր ազգին համար իբրեւ ամօթալի իրականութիւն նկատելէ սա անհաւատալի պարագան թէ, անցեալ Յունիսէն մինչեւ այսօր 8 ամսուան երկար շրջանին մէջ ուր այստեղ կը գտնուիմ - Բացի Բարեգործականի եւ Որբախնամի կանխորոշ նպատակով դրկուած գումարներէն եւ Բժշկական Առաքելութեան պիւստէն - Կիլիկիոյ ընդհանուր պէտքերուն համար Ատանայի Ազգային Միութիւնը ստացած է միայն 100000 (հարիւր հազար ֆրանք) այն ալ մի միայն Ազգային Պատուիրակութենէն իմ միջոցաւ:

Նոյն ժամանակաշրջանին օտար հաստատութիւնները, Անգլ. կառավարութիւնը եւ մանաւանդ ֆրանսականը ամենախոշոր գումարներ տրամադրած են,- ֆրանսական նպաստը միլիոններով կը հաշուուի, ու ես ուրիշ առիթով մատնանիշ ըրած եմ որ այստեղ սանթիմ մը չծախսուիր որ բարեգործութեան պատրուակին տակ միանգամայն չծառայէ քաղաքական նպատակի եւ հողային հաշուեյարդարութեան ժամանակ նժարին մէջ չդրուի անհամեմատ փոխարինութիւններու, իրաւունքներու, շահերու, ապահովութեան ու տիրացումին համար...:

Եւ ըսել թէ մենք տակաւին կը պնդենք ու պիտի պնդենք ցվերջ թէ Կիլիկիան մեր հայրենի հողին գոհարն է, թէ մեր կիլիկեան շահերը մեր ազգային շահերուն ամէնէն հոգեբանական, ամէնէն կենսական մասը կը կազմեն: Եթէ մեր կացութեան այս ամօթալի կողմին հակառակ, պատուիրակութեան Կիլիկիոյ ներկայացուցչութիւնը եւ Ազգ. Միութիւնը կրցած են բարձր պահել Ազգին *prestige*-ը⁴⁷ օտարներուն եւ ֆրանսացիներուն իսկ առջեւ, եթէ կրցած են իրենց հեղինակաւոր դիրքը պահպանել մեր թշուառ եւ յուսավրեպ ժողովուրդին հանդէպ, եթէ ժողովուրդին, յուսախաբ լեզունականներուն կարգապահութիւնը ցարդ կարելի եղած է պահպանել, եթէ անիշխանութիւնը, ներքին երկպառակութիւնները, ծայրայեղ յուսահատութիւնը եւ անոր յարակից բոլոր չարիքները տակաւին չեն շղթայազերծուած, եթէ տակաւին այս դժոխքմբեր կացութեան հանդէպ եւ ազգին մնացեալ հատուածներուն

կողմէ դէպի ցանկալի Կիլիկիան ցոյց տրուած անտարբերութեան հակառակ՝ զանգուածային արտագաղթի կործանարար - բայց վերջ ի վերջոյ անխուսափելի - շարժումը ծայր տուած չէ, պէտք է ընդունիլ եւ խոստովանիլ որ հրաշք մը իրականացած է, հրաշք մը, որ պատիւ կը բերէ ինչպէս Ազգային Դատին անխոնջ աշխատատրններուն եւ ազգին ամէն հատուածներու հոգեւոր պէտերուն եւ իշխանութեանց եւ քաղաքական կազմակերպութեանց համերաշխութեանը, իմաստութեանը եւ խոհեմութեանը, նոյնպէս Կիլիկիոյ հայ ժողովուրդին գիտակցութեանը, հայրենասիրութեանը, կենսունակութեանը, չարքաշուութեանը եւ ասոնց նման բնատոհմիկ պանծալի արժանիքներուն: Բայց վերջապէս մեր իրաւունքն է սուրի եւ հուրի ընդմէջէն, մինչեւ վերջին վայրկեանը մեր ձայնը բարձրացնելու եւ մեր սիրելի ազգակիցներուն «օգնութիւն» «օգնութիւն» աղաղակելու:

Աւելի քան երբեք ժամանակն է, քանի որ Ձեր մէջ ունիք Կիլիկիոյ վիճակին եւ բազմակողմանի պահանջներուն լիովին տեղեակ անձնաւորութիւններ, ամբողջ Կիլիկիոյ խնդիրը խորաքննին կերպով ուսումնասիրելու եւ ըլլայ դիմումներու, ըլլայ ձեռք առնուելիք ազգային միջոցներու մասին վերջնական որոշումները կայացնելու: Պատմական պարտականութիւն մըն է որ այս կերպով կ'աւանդենք Ձեզի. Կիլիկիոյ 200000ի մօտիկ հայութիւնը⁴⁸ իր կողկողագին աչքերը ձեզի դարձուցած է: Այսօր կամ երբեք. վաղը գուցէ շատ ուշ ըլլայ...:

Գալով մեզի, կրնաք բացարձակապէս վստահ ըլլալ որ Ազգ. Միութիւն եւ Ազգային մարմիններ եւ կուսակցութիւններ մինչեւ վերջը պատնէշի վրայ պիտի գտնուինք: Դուք կրնաք գուշակել մեր դիրքին բովանդակ փափկութիւնը եւ դժուարութիւնները. մենք ստիպուած ենք հակառակ մեր դիմումներուն վերջերս առած սպառնագին կերպարանքին, մինչեւ վերջ հաշտ քաղաքականութեան մը հետեւիլ ֆրանսական իշխանութեանց հանդէպ:

Մարաշի աղէտէն զատ, այստեղ Ատանայի մէջ ալ վտանգը ամենալուրջ է եթէ անկէ առաջ բան մը չպատահի: Վտանգին իրական ըլլալը կը խոստովանին նոյնիսկ ֆրանսական իշխանութիւնները:

Հաճընի, Սիսի եւս վիճակին վրայ չեմ ծանրանար: Մեր պատգամաւորը, Պրն. Աբրահամեան, Ձեզ լիովին կը տեղեկացնէ:

Աւելի երկարել աւելորդ համարելով Կիլիկիոյ եւ կիլիկիաբնակ հայ ազգաբնակչութեան կեանքը եւ նուիրական շահերը Ձեր ձեռքերուն մէջ կը յանձնենք:

Ամենախորին յարգանքներով մատչիմ ի համբոյր Ս. Աջոյ Գերապատիւ Սրբազնութեանդ

Ամբ[ողջական] Հայաստանի Պատուիրակ
Կիլիկիոյ Լիազօր Ներկայացուցիչ
Մ. Տամատեան

Դ.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆ
ՀԱՅՈՑ Ի ԿԻԼԻԿԻԱ
Համար 177/68
Պատճեն

Ատանա, 21 Մարտ 1921⁴⁹

Վսեմաշուք
Պօղոս Փաշա Նուպար
Նախագահ Ազգ. Պատուիրակության
ի Փարիզ

Թերեւս ստացած էք մեր Փետր. 28 ամսաթիւ գրութիւնը, յորում ներփակած էինք 1° Վեհաժողովին ուղղեալ, 2° Ձեր Վսեմութեան, 3° Սրբազան Պապին, 4° Քէնթրպրիի Արք.-Եպիսկոպոսին ուղղեալ հեռագրերու պատճենները:

Լոնտրայի Վեհաժողովն⁵⁰ ալ մեր դարաւոր ցաւերուն դարման մը չընելէ զատ վերքերնիս աւելի խորնկցուց: Ֆրանսացիք հապճեպով մեկնելու պատրաստութեան վրայ են. այսօր կամ վաղը Ատանան, աւելի ճիշդ բոլոր Կիլիկիան, նոյն իսկ ֆրանսական գօտի կարծուածը, պիտի յանձնուի նախկին տիրոջ եւ մենք ինչպէս բոլոր քրիստոնեայք պիտի մնան հին լուծին եւ շղթային տակ:

Ժողովուրդը ահագին տագնապի եւ օրհասի ժամեր կ'ապրի. անպատճառ հաշուետուութեան պիտի հրաւիրուի, որուն վախճանը թէեւ ակնյայտնի, բայց բերանս վրայ չ'երթար բուն բառը արտաբերելու: Երանի թէ անցեալ տարւոյ երբ Երոպա մեկնած չէի, ժողովուրդը ունեցած հանդարտ եւ համեմատաբար խաղաղ վիճակին մէջ մնացած ըլլար, կամ ինչպէս փորձեր էին, համաձայնութեան մը եկած ըլլային մեր դրացիին հետ, սակայն տաք, կամ անխելք զլուխներ, որոնք այստեղ չէփ⁵¹ մը չունին, արգելք եղած են այդ խոհական քայլին, եւ վաղը, վտանգի պահուն, այդ եկուոր փրկիչները իրենց օձիքը պիտի ազատեն փախուստի հերոսական ճանապարհով. մնացողները, Կիլիկիոյ բնիկները եւ դրսի գաւառներէն հոս հաւաքուողները պիտի քաւեն այն յանդուգն ու ոճրապարտ քայլերն ու արարքները, որոնց ո՛չ մասնակից են եւ ո՛չ պատասխանատու:

Մի քանի օր առաջ Ժեներալ Տիֆիօյի այցելեցինք Պէրութէն վերադարձի առիթով. ժողովուրդի խռովքին եւ տագնապին վրայ խօսքը յանգեցաւ. ելք մը, միջոց մը ցոյց տալու կամ խորհուրդ մը, տատամսեցաւ, ըսաւ որ տակաւին մեկնելու որեւէ հրահանգ ստացած չէ, երբ առնէ, հաղորդել խոստացաւ: Դիցուք թէ հաղորդէ. ինչ կրնանք ընել ժողովուրդը փրկելու համար, թերեւս քիչ շատ կարողութիւն ունեցողները թողուն քաշուին, մեծագոյն մասը, որ ուտելու հաց չունի, ո՛ր էր թրայ եւ ո՛ր պարտկուի. գոնէ քրիստոնեայ պետութիւններէն մին

այնքան մարդասիրություն ունենար, որ տեղ մը ցոյց տար եւ դիրքներն ստանալէր. վագ գալով ամէն երագներէ, թողունք ամէն բան եւ գաղթականութեան ցուպը ձեռքերնիս՝ յաջողէինք ֆիզիքական գոյություննիս պահպանել:

Այս իմաստով գրություն մը տուի ժեներային, որուն պատճէնը կը ներփակեմ, որպէս զի ֆրանսական կառավարութեան հաղորդէ, սակայն 'ի գուր, օգնութեան ամէն յոյս ջախջախուած է. առկայծեալ պատրոյզը վերջապէս շիջանելու վրայ է:

Վսեմափայլ Տէր, եթէ ձեր յոյսը տակաւին զօրաւոր է, եւ եթէ կը կարծէք թէ բոլոր միջոցները սպառած չեն, Աստուծոյ սիրուն, Ազգի սիրուն, ըրէք ինչ որ հնարաւոր է, ո՛ր գիտէ, թերեւս Աստուած գթայ մարտիրոս ժողովուրդին եւ արեան կարմիր ծովը հրաշքով պատռէ եւ անցք տայ փրկուելու բիրաւոր փառաւորներու ձեռքէն եւ Եգիպտոսի զերութենէն:

Գուցէ վերջին գրութիւնս եւ վերջին ողջոյնս է գոր կ'ուղղեմ Ձեր Վսեմութեան, հանդերձ խորին յարգանօք

Աղօթարար
Սահակ Բ. Կթ. Կիլիկիոյ

ՔԱՂՈՒՍԾՔ՝ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻՏ⁵² ՆԻՍՏԵՐՈՒ ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷՆ

Թ755 համարակալումով 14 Ապրիլ 1920 թուակիր ատենագրութեան Բ. կէտ. «Ժողովը Կիլիկիայէն եկած պաշտօնական գրութեանց պատճէններէն գոհութեամբ տեղեկացաւ թէ կացութեան մէջ պզտիկ մեղմացում մը կայ եւ ֆրանս. իշխանութեանց կողմէ քաղաքականութեան մէջ փոփոխություն մը կը նշմարուի»:

Թ771 համարակալումով 21 Ապրիլ 1920 թուակիր ատենագրութեան Գ. կէտ. «Կիլիկիայէն առնուած տեղեկությունները չափազանց ծանր կացություն մը մատնանիշ կ'ընէին, մանաւանդ Այնթապի մասին առնուած լուրերը շատ դառն էին եւ մեծ հաւանականություն կար որ Այնթապ եւս մասամբ Մարաշի բաղդին վիճակակից եղած էր:

Տօք. Նազաշեանի ստացած թղթակցությունները կարդալէ յետոյ ժողովը տեղեկացաւ նաեւ Ազգապետ Բրօֆ. Պէզճեանի մէկ մասնաւոր դիմումին որ կատարած էր Անգլ. դեսպանատան մօտ: Բրօֆ. Պէզճեան ներկայացած էր Օովակալին⁵³ պարզելու համար Այնթապի վիճակը եւ անոնց օգնությունը խնդրած էր: Բրօֆ. Պէզճեանի պատասխանած էին թէ Կիլիկիա ֆրանսական շրջանակին մէջ ըլլալով իրենք բան մը չէին կրնար ընել: Բրօֆ. Պէզճեան այն ատեն դիտել տուած էր թէ իրենք ալ պատասխանատու էին այս ջարդերուն, վասնզի Սուրիոյ պարպուած

պահուն Անգլիացի սպաները իրենց պատուոյն վրայ խոստացած էին թէ Կիլիկիա դարձող հայոց կեանքը ապահովուած էր:

Ծովակալը՝ Ազգապետին այս յայտարարութեան վրայ մեծապէս ազդուած, խոստացած էր թէ այս պարագան Անգլիոյ Արտաքին գործոց նախարարութեան պիտի ծանուցանէր եւ պիտի խնդրէր որ ինչ որ կարելի է ի գործ դրուէր Կիլիկիոյ Հայոց կեանքը փրկելու համար:

Համազգային Ժողովը այս պարագան լսելէ յետոյ ինքն ալ իր կարգին Անգլիացոց եւ Ֆրանսացոց խոստումը յիշեցնելու եւ Հայոց ցար յայտնելու համար [որոշեց] դիմել Սան-Ռեմօ գումարտող Գերագոյն Խորհուրդին եւ խնդրել որ քանի որ իրենց տուած խոստումին հակառակ Կիլիկիոյ մէջ հայերը կը ջարդուին, անոնք վերադարձուին այն տեղերը ուրկէ բերուեցան եւ իրենց կեանքը փրկուի»:

Թ772 համարակալումով 28 Ապրիլ 1920 թուակիր ատենագրութենէն կէտեր. «Ա. Ատանայէն 17 Ապրիլ թուակիր հեռագիր մը կը ծանուցանէր թէ մասնակի ջարդը կը շարունակուի, Հաճըն եւ Սիս պաշարուած են: Միայն կացութեան մէջ մեղմացում մը կը նշմարուէր, թէեւ դիմումներու պէտք ցոյց կը տրուէր:

Որոշուեցաւ Ֆրանսական դեսպանատունէն պահանջել տեղեկութիւն Հաճընի եւ Սիսի մասին, ըսելով թէ մտատանջութեան մէջ ենք: Նոյնպէս որոշուեցաւ որ Ազգապետ Էֆ.ն ալ դիմէ Անգլիական դեսպանատուն:

Բ. Կարդացուեցաւ ամփոփում[ը] այն երեք տեղեկագիրներուն, որոնք մինչեւ Ապրիլ 7 Այնթապի անցուդարձերը կը նկարագրէին: Բրօֆ. Պեզճեան Էֆ. աւելցուց թէ բերանացի աւանդուած լուրերու համաձայն 500 սպանեալ կայ Այնթապի մէջ:

... Զ. Ծ[ովակալ] Վ. Պրիսթօլ⁵⁴ նամակով մը կը հաղորդէ թէ Ուրֆայի, Պիրեճիկի եւ Մարտինի հայերը ազատուած են»:

Թ775 համարակալումով 19 Մայիս 1920 թուակիր ատենագրութեան համաձայն, «Ֆրանսական Բարձր Քոմիսիոններէն կը պատասխանուէր ի պատասխան կատարուած դիմումներուն թէ ամէն կարելին պիտի գործադրուէր Հայերը ազատելու համար սպառնացող վտանգէն: Հակառակ այս հաւաստիքին, սակայն, Կիլիկիայէն եւ Կիլիկիոյ մասին առնուած լուրերը շատ աննպաստ էին: Ազգապետ Էֆ. շատ հաւաստի եւ արժանահաւատ աղբիւրէ տեղեկացած էր անցեալ Կիրակի օր Այնթապէն մեկնող ճամբորդի մը միջոցաւ, թէ 3000 Ֆրանսացի զինուոր երբ Այնթապ կ'երթային[,] պաշարուած քաղաքին Միլլի աւելի գերակշիռ ուժերու հանդիպած եւ անոնցմէ հալածուելով Քիլիս ապաստանած են: 6000ի չափ Միլլիներ ասոր վրայ Այնթապը պաշարած եւ նոյնիսկ թնդանօթի բռնած են Հայոց թաղը: Այնպէս որ կացութիւնը յուսահատական էր:

Նոյնպէս հրատարակուած Հաշտութեան Դաշնագրին պայմաններէն կը հասկցուէր թէ բացի աննշան մասէ մը Կիլիկիա պիտի վերադարձուէր Թուրքիոյ, ինչ որ աւելի տագնապալի կը դարձնէր կացութիւնը: Կիլիկիոյ պարպումը Տ. Զաւէն Պատրիարք եւս Բարիզէն կը հաղորդէր: Այս կացութեան առջեւ որոշուեցաւ որ Ազգապետ Էֆ. եւ Տօք. [Գրիգոր] Դաւիթեան միասին Անգլ. եւ Ամերիկեան դեսպանատանց կարծիքները շօշափեն...»:

ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ
21 ՄԱՅԻՍ 1920Ի ՆԻՍՏԻՆ

Թ776

21 Մայիս 1920

Առաւօտեան ժամը 10ին

Ս. Պատրիարքի բնակարանը

Համազգային Ժողովի վերջին նիստի որոշման համաձայն այս նիստին հրաւիրուած էին Խորհրդարանական Յանձնաժողովի անդամները եւ Քաղ. Կուսակցութեանց ներկայացուցիչները եւ ուրիշներ:

Ներկայք.-

Տ. Մեսրոպ Եպս. Նարոյեան
Տ. Օգոստինոս Արքեպս. Մայեղեան
Բրօֆ. Զենոբ Պէզճեան
Տեարք Ստեփան Գարայեան
Տքթ. Գրիգոր Դաւիթեան
Դաւիթ Տ. Մովսէսեան
Հայկ Խօճասարեան
Արամ Ինճիճեան
Գարեգին Տէվէճեան
Տքթ. Նազաշեան

Հրաւիրեալներ.-

Ներսէս Օհանեան
Պետրոս Խօրասանճի
Յակոբ Պահրի
Տ. Յովսէփ Վրդ. Տ. Մարգարեան
Տքթ. Ստեփան Թէրզեան
Յ. Ամատունի
Տքթ. Յ. Թօփճեան
Սեդրակ Գարեան
Լեւոն Փափազեան
Արամ Ճիւմայիշեան

Յարութիւն Խաչատուրեան

Վարչութիւնը հաղորդեց թէ 7 Մայիս թուակիր նամակով մը Ս. Պատրիարքը Բարիզէն կը գրէր որ Ֆրանսական պետական անձնաւորութիւններ յայտարարած էին թէ՛ իրեն, թէ՛ Սահակ Կաթողիկոսի եւ թէ՛ Պօղոս Փաշա Նուպարի՝ թէ՛ Ֆրանսա որոշած է պարպել Կիլիկիան: Ս. Պատրիարքը կը տեղեկացնէր նաեւ թէ՛ դիմում կատարած էր Ֆրանս. Կաթաւարութեան, թէ՛ գէթ այս պարագային կռուող ուժերը անկէ վերցնելու մէկ ճարը նայուէր:

Նոյնպէս դիտել տրուեցաւ թէ՛ դաշնագրին հրատարակեալ տրամադրութիւններէն ալ բացորոշ կ'երեւար որ Կիլիկիոյ մեծագոյն մասը կը մնար Թուրքիոյ:

Այս տագնապալի կացութեան առջեւ Վարչութիւնը կ'ուզէր տեղեկանալ զանազան հոսանքներու տեսակէտին Կիլիկիոյ մասին ազգին հետեւելիք ուղղութեան մասին:

Տիար Արամ Ինճիճեան կարծիք յայտնեց թէ քանի որ Ֆրանսացիք կը մեկնին Կիլիկիայէն, ասիկա Հայոց տեսակէտով յարմար առիթ մըն է որ Հայերը տէր կանգնին այս երկրին իրենց սեփական ուժերով:

Ֆրանսացոց մեկնումը ոմանք կասկածելի համարեցին, սակայն *Տիար Տըթ. Դաւիթեան* բացատրեց թէ այլեւս ռեւէ կասկած չէ մնացած Կիլիկիոյ Թուրքիոյ թողուած ըլլալուն վրայ:

Տիար Յակոբ Պահրի կը կարծէր որ որոշում տալու կարող չէին քանի որ կացութեան տեղեակ չէին: Տիար Պահրի յայտնեց թէ ինքն համամիտ չէ որ կռուողները մեկնին Կիլիկիայէն, որովհետեւ Հայերը պիտի տկարանան եւ ընտանիքները անպաշտպան պիտի մնան: Իսկ Կիլիկիոյ բոլոր Հայերը չէին կրնար այլուր գաղթել հաւաքաբար, հետեւաբար ուրիշ ճամբայ չկայ եթէ ոչ դիմադրութիւնը շարունակել:

Տիար Յ. Ամատունի դէմ արտայայտուեցաւ այս գաղափարին, վասն զի կարելիութիւն չկար կոխը շարունակելու, անյուսալի է պայքարը եւ հետեւաբար ցնորք մըն է Եւրոպան կատարուած իրողութեան մը առջեւ դնելու փափաքը: Ամէն բան պարզ է. Ֆրանսացիք հոն ըլլան կամ ոչ, վտանգը միշտ գոյութիւն ունի Հայոց համար: Ֆրանսացիք չեն ուզեր որ Հայերը Կիլիկիոյ մէջ մնան եւ միւս պետութիւններն ալ հարկադրուած են ուժ տալ Ֆրանսական ուղղութեան: Հայոց Կիլիկիոյ մէջ մղած կռիւր ուժերու աւելորդ վատնում մըն է: Եւրոպացիք երբեք չպիտի խառնուին եւ ընդհակառակը, թերեւս ոյժ պիտի տան ազգամիջեան կռիւներուն: Պ. Ամատունի չէր հաւատար թէ Ֆրանսա պիտի մեկնէր Կիլիկիայէն: Երկաթուղիի գիծին պաշտպանութիւնը անհրաժեշտութիւն մըն է Անգլիոյ համար եւ այդ գիծը պաշտպանելու համար Եւրոպացիք պիտի պահեն Կիլիկիան: Եւ որքան ատեն որ Ֆրանսացիք հոն են, հաւանական

չէ որ հաւաքական ջարդեր պատահին, սակայն արդի ձեռով մասնակի կոտորածները պիտի շարունակուին:

Լոյտ-ճօրճ⁵⁵ ըսած է թէ նոր ջարդեր եթէ պատահին, Թուրքերը նոր աղէտներ պիտի հրաւիրեն իրենց վրայ. եւ ասիկա բաւական է սանձելու համար Թուրքերու վայրագութիւնը: Կա՛մ պէտք է հրաժարիլ Կիլիկիայէն, կա՛մ շարունակել կռիւր, սակայն երկու ճակատի վրայ չենք կրնար կռիւ մղել. պէտք է գտնել ճամբայ մը, հասկցնելու համար Ֆրանսացոց թէ քաղաքական ցանկութիւններ եւ յաւակնութիւններ չունինք Կիլիկիոյ վրայ:

Տիար Արամ Ճիւմպիշեան կարծիք յայտնեց թէ Ֆրանսա Կիլիկիան թէ՛ իբր գաղթավայր եւ թէ՛ իբր տնտեսական շահաստան դարձուցած պարագային չպիտի թողու որ Հայերը իբր Հայաստան կռուին Կիլիկիոյ մէջ եւ դէմ արտայայտուեցաւ ժողովուրդը Կիլիկիայէն հեռացնելու գաղափարին եւ ի նպաստ[] կռուողները հեռացնելու առաջարկին:

Տօքթ. Նազաշեան իբր Կիլիկեցի եւ գայն մօտէն ճանչցող զարմանք յայտնեց թէ կռուողներու խօսք կըլլայ մինչդէռ իրականութեան մէջ հոն պատերազմիկներ գոյութիւն չունին:

Ժողովուրդն է որ իր գոյութիւնը պաշտպանելու համար առանց ռեւէ կազմակերպութեան իր միջոցներով կը կռուի իր տուները ապաստանած: Անոնք ուտելիք չունին, զէնք չունին եւ օգնութիւն ստանալու ռեւէ յոյս չունին: Հաճրն եւ Այնթապ, որ այսքան ատենէ ի վեր պաշարուած են, արդէն իսկ մեռնելու վրայ են եւ անկարելի է որ ի վիճակի ըլլան կռիւր շարունակելու: Տօքթ. Նազաշեան յայտնեց թէ ջարդի վտանգը պիտի դադրի եթէ Ֆրանսացիք այն տեղէն մեկնին եւ ասոր համար Ուրֆայի օրինակը⁵⁶ բաւական համարեց:

Քանի որ Ֆրանսացիք չեն հաւատար Հայոց անկեղծութեան, լաւագոյն է անմիջական վտանգը անհետացնելու եւ Հայոց ֆիզիքական գոյութիւնը փրկելու համար ուրիշ միջոց չկայ եթէ ոչ Թուրքերու հետ համաձայնիլ: Ապագայի տեսակէտով մեր ազգային շահերու տեսակէտով Կիլիկիոյ Թուրքերու տրուիլը աւելի նպաստաւոր [է] քան թէ Ֆրանսացոց:

Դաւիթ Տ. Մովսէսեան դիտել տուաւ թէ մեր ջանքերը Ֆրանսան Կիլիկիոյ մէջ պահելու համար անօգուտ են, վասնզի ասկէ առաջ Կիլիկիոյ բոլոր Քրիստոնէաներու կողմէ ասանկ դիմում մը խիստ փաստացի կերպով եղած էր, սակայն անիկա՝ ինչպէս կը տեսնուի, նկատի չէ առնուած ոչ թէ անոր համար որ քաղաքական շահեր արգելք եղած են այդ գրաւման:

Հայոց ֆիզիքական գոյութեան սպառնացող վտանգը անհետացնելու համար Ֆրանսայի հետ համաձայնութեան մը կարելիութիւնը թէական է, ուստի պէտք է բանակցիլ Ֆրանսայի հետ առանց մեծ յոյս մը տածելու:

Եթե իր քաղաքական շահերը ձեռնտու են, թերևս մեր արտայայտությունները օգտագործելու ասով Հայերն ալ օգտուին:

Եթե ոչ, պետք է համոզուինք թե ոչ միայն Ֆրանսա, այլ[և] բոլոր Եւրոպա միայն մեզի օգնելու համար անշահախնդրաբար ունէ դոյզն զոհողութիւն իսկ չ'ըներ: Մեր գոյութիւնը պաշտպանելու համար կռուիլ սխալ մըն է, ընդհակառակն խաղաղ միջոցներու պետք է դիմել, վասնզի կռուելու կարելիութիւն չկայ: Ինքնապաշտպանութեան եւ կռուին մէջ տարբերութիւն կայ: Որչափ ատեն որ յարձակող մը կայ, ինքնապաշտպանութիւնը նուիրական պարտականութիւն մըն է, սակայն աննպատակ կռիւ մը դատապարտելի է:

Պետք է խոստովանիլ որ Ֆրանսացոց հակակրօթիւնը մեր վրայ հրաւիրելու սխալը ըրինք Կիլիկիոյ վրայ մեր ցանկութիւնները անվերապահ արտայայտելով: Հիմա թէն ուշ մնացած ենք, սակայն պետք է որ մեր ընթացքը փոխենք: Լրագրութիւնը կամաց կամաց պետք է փոխել իր լեզուն, յետոյ պետք է Ատանա խորհուրդ տալ որ իրենց ուղղութիւնը փոխեն: Այս կերպով թերևս կարելի ըլլայ Ֆրանսացոց վստահութիւնը գրաւել:

Գալով Թուրքերու հետ համաձայնելու խնդրին, պետք է նկատի ունենալ թէ Հայերը Ֆրանսացոց օգնած ըլլալուն համար էր որ Թուրքերը Հայոց վրայ յարձակեցան: Եթէ Հայերը չէզոք մնային, ինչպէս Ուրֆան, Կիլիկիոյ վերջին ջարդերը չպիտի ըլլային:

Տիար Դաւիթ Տ. Սովսէսեան համաձայն էր որ Ֆրանսայի հետ բանակցութիւններ կատարուէին եւ միւս կողմէն ինքնապաշտպանութեան միջոցներ մտածուէին եւ Թուրքերու հետ համաձայնութեան մը գալու միջոցներ խորհուէին:

Տօքթ. Դաւիթեան դիտել տուաւ թէ պետք չէ նախապաշարուիլ սա գաղափարով թէ Ֆրանսացիք Կիլիկիոյ մէջ Հայերը բնաջնջելու ծրագիր մը ունին, վասնզի անոնք իրական տկարութեան նշաններ ցոյց կուտան:

Տօքթ. Թէրզեան ըսաւ թէ Կիլիկիոյ խնդիրը երկու կերպով կրնար կարգադրուիլ՝ դիւանագիտութեամբ կամ ուժով: Դիւանագիտութեան միջոցը ձախողած է ինչպէս դաշնագրէն կը հասկցուի, եւ մեր դիմումները անլսելի մնացած են:

Իսկ ուժ չունինք որ կատարուած իրողութեան մը առջեւ դնենք Եւրոպան: Կիլիկիոյ մէջ կռուողը ժողովուրդն է եւ լեռնային Կիլիկիոյ ժողովուրդն է որ բան մը կ'արժէ: Դաշտային մասին բնակիչները չունին անոնց յատկութիւնները: Լեռնային մասն ալ արդէն պետք է փճացած ըլլայ: Հաճընէն եւ ոչ մէկ լուր կայ մէկուկէս ամիսէ ի վեր եւ որովհետեւ անոնք պաշար չունին, հաւանօրէն անձնատուր եղած եւ ջարդուած են: Առանց Ֆրանսայի դէմ ելլալու ինքն ալ համամիտ եղաւ թէ Թրքաց հետ համաձայնութեան մը գալէն զատ ուրիշ հնար չկայ:

Տօթ. Թօփճեան պարզեց Ֆրանսայի անհամակիր վերաբերման շարժառիթները: Ֆրանսացիք զինադադարէն յետոյ առաջարկեցին մեզի պահանջել Կիլիկիոյ եւ Հայաստանի վրայ Ֆրանսական հովանաւորութիւն: Մենք պատասխանեցինք ո՛չ կարիմք, յոյս ունենալով Ամերիկեան հովանաւորութեան վրայ⁵⁷: Ասիկա եղաւ առաջին պատճառը անոնց թշնամանալուն: Հիմա Ֆրանսան սիրաշահիլ կը մտածենք, սակայն հաւանական չէ որ յաջողինք: Ֆրանսա Կիլիկիան գրաւել կ'ուզէ. ասիկա անուրանալի է, ուստի հոն գտնուող ժողովուրդները իրեն հետ ունենալ կ'ուզէ:

Հոն գտնուող երկու գլխաւոր տարրերը՝ Թուրքերը եւ Հայերը, երկուքն ալ մրցակից են Կիլիկիոյ մասին իրենց ցանկութեամբ:

Ֆրանսայի կը մնայ անոնցմէ մէկը շահիլ միւսին դէմ, քանի որ իրարու հակառակորդ են: Իրենց համար շահաւոր էր Թուրքերը շահիլ, վասնզի Թուրքերը աւելի շատ բան կրնային տալ իրեն քան Հայերը, ուստի Թրքաց մօտեցաւ:

Այս ուղղութիւնը փոխել տալ կարելի չէ: Իսկ Թուրքերու վստահիլ ալ կարելի չէ, վասնզի *Թէշքիլաթը Մախսուսէն*⁵⁸ զինադադարէն յետոյ ալ կը շարունակէր եւ հիմա ալ իր գոյութիւնը կը պահէ Մուսթաֆա Քէմալի կառավարութեան մէջ, վասնզի անոր վարիչը այսօր կը գտնուի անոր քով:

Պէտք է գիտնալ թէ այսօր Թուրքիոյ իսկական կառավարութիւնը Մուսթաֆա Քէմալի կառավարութիւնն է եւ անիկա իր ծրագրէն չէ ջնջած Հայերը բնաջինջ ընելու քաղաքականութիւնը, որ հիմնական քաղաքականութիւն մըն է Թրքաց համար: Մուսթաֆա Քէմալ՝ օգտուելով անցեալին փորձառութենէն, աւելի վարպետ է քան Իթթիհատը: Հետեւաբար, Թրքաց հետ համաձայնութեան մը գալու կարելիութիւնը չկայ: Միակ միջոցը Կիլիկիոյ Հայութեան ֆիզիքական գոյութիւնը փրկելու համար սա է որ պահանջենք դաշնագրին ստորագրութեան հետ համաձայնագիր մը, որով Կիլիկիոյ Հայերն ալ Վենիզելոսի⁵⁹ կողմէ ծրագրուածին համաձայն ունենան ա՛յն իրաւունքները, որ Պոնտոսի Յոյները պիտի ունենան:

Թուրքերը կ'աշխատին երկարաձգել հաշտութեան դաշնագրին շուրջը եղած բանակցութիւնները, յուսալով զայն մեղմել Իտալացիները եւ Ֆրանսացիները շահելով, տնտեսական առաւելութիւններ խոստանալով: Այս պատեհութենէն օգուտ պէտք է քաղել ամէն բան ընելու համար՝ որ Ազգերու Լիկը կամ Գերագոյն Խորհուրդը միջամուխ ըլլայ Կիլիկիոյ Հայոց կեանքի ապահովութեան հարցին:

Տիար Ստեփան Գարայեան դիտել տալով թէ Կիլիկիոյ խնդրոյն մէջ չորրորդ շահագրգռուող կողմ մըն ալ կայ, այն ալ Անգլիա[ն] է, [նշեց թէ] մրցակցութիւնը մասնաւորապէս Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ [միջեւ] է:

Այս երկու պետություններուն ռեւէ մէկուն գործիք պէտք չէ ըլլանք ասկէ յետոյ: Փոքրամասնութեանց պաշտպանութեան հարցը՝ որուն ակնարկուած է դաշնագրին մէջ, պարզուած չէ թէ ի՞նչ կերպով պիտի ըլլայ: Յետոյ ուրիշ բան է դաշնագրին մէջ նշանակել, ուրիշ բան է զայն գործադրել:

Յոյս դնել դաշնագրին մէջ նշանակուած այս տեսակ յօդուածի մը վրայ շատ ճիշդ չէ, մանաւանդ որ Կիլիկիոյ Հայոց սպառնացող վտանգը անմիջական է: Ջարդի մը առաջքն առնելու համար ձեռք առնուելիք միջոցները պէտք է ըլլան այնպիսի եղանակով մը, որ երեք զլխաւոր ուժերուն՝ Ֆրանսայի, Անգլիոյ եւ Թուրքիոյ հետ համախոհութեամբ գործադրուին:

Տիար Յ. Ամատունի յայտնեց թէ նախ պէտք ունինք Ֆրանսայի բարեկամութիւնը ապահովել[ու], եւ ասոր համար առաջին բանը Կիլիկիոյ վրայ մեր ցանկութիւնը չունենալը գործնականապէս ապացուցանելն է: Այս տեսակէտով Բարիզի մէջ շատ լաւ մտածեր են Ֆրանսական կառավարութեան առաջարկելով կռուողները վերցնել, վասնզի ասիկա կերպով մը գործնական ապացոյց մը կ'ըլլայ: Յետոյ եթէ այդ կռուողները հոդ մնան, Ֆրանսացոց մեկնած ատեն անոնք ապստամբ պիտի նկատուին եւ պիտի մահուամբ պատժուին: Ֆրանսա հաւանական չէ որ մեկնի, որով [«]կռուողներու մեկնելով ժողովուրդը անպաշտպան եւ անդէկ կը մնա[»]ն ճիշդ չէ: Անոնց մեկնելով միայն Ֆրանսայի մօտենալու կամ զայն ապահովելու նախաքայլը առնուած կ'ըլլայ:

Տիար Արամ Ճիւմպիշեան յայտնեց իր համամտութիւնը Ամատունիի, վստահութիւն յայտնեց թէ Ֆրանսացիք եւ թէ՛ Թուրքերը ջարդ չպիտի ընեն եթէ կռուող ուժերը քաշուին, վասնզի երկուքն ալ Հայ կռուողներու մէջ կը տեսնան Հայաստանի համար կռուողներ եւ իրենց տիրապետութեան այս մրցակիցներուն չեն հանդուրժեր: Յետոյ յայտնեց թէ ինքն դէմ էր շատ մը պետություններու հետ միանգամայն բանակցելու քաղաքականութեան եւ ըսաւ թէ միակ պետութենէ մը պէտք է սպասենք մեր օգնութիւնը:

Տիար Հայկ Խօճասարեան կարծիք յայտնեց թէ մենք շատ կը չափազանցենք մեր դերը, որ աննշան է եւ անկարելորդ: Եւրոպա մեզի կարելորդութիւն չի տար: Եթէ Կիլիկիոյ մէջ ջարդուեցանք, հաւանօրէն զոհ գացինք այն պայքարին, որ Անգլիա եւ Ֆրանսա կը մղէին Կիլիկիոյ շուրջը: Մոռցուած չէ անշուշտ Անգլիացի սպաներու յայտարարութիւնը, երբ Նոյեմբերին կը պարպէին Սուրիան եւ Կիլիկիան: Անոնք ըսած էին թէ մենք դարձեալ պիտի գանք հոս, սակայն աւերակ պիտի գտնանք, եւ ահա այդ էր որ կը կատարուէր:

Հայոց ֆիզիքական գոյութեան տեսակէտով պէտք է գոհ ըլլալ որ Կիլիկիա Թուրքիոյ ձգուած է: Ջարդի վտանգ այլեւս չի կրնար ըլլալ:

Ջարդը պատահեցաւ հոն ուր օտար տիրապետութիւն կար. իսկ հոն ուր մենք եւ Թուրքերը առանձին ենք, ջարդ երբեք չեղաւ: Թուրքերը հիմա ունին այն քաղաքական գերազանց հասունութիւնը, որ գիտեն թէ արդի պայմաններու մէջ ջարդ մը ի՞նչ կրնայ արժել իրենց: Անգամ մը որ որոշուի թէ Կիլիկիա Թուրքիոյ կը մնայ, այլեւս Թուրքերը հոն ջարդ չեն ընէր: Վտանգը միայն կռուող դասակարգին դէմ է, գոր պէտք է հեռացնել:

Տիար Մեղրակ Գարեան կարծիք յայտնեց թէ Հայ ժողովուրդը պէտք է իր շահերը պատշաճեցնէ աշխարհի հզօրներու շահերուն, սակայն երբեք համամիտ չեղաւ այն գաղափարին, թէ կարելի էր հաշտութեան կամ իրաւախոհութեան եզր մը գտնել Թուրքերու հետ: Թուրքերը հնուց ի վեր միայն մէկ քաղաքականութիւն ունեցած են այլացեղ ժողովուրդներու նկատմամբ՝ որ է բնաջնջել զանոնք: Այս պայմաններու մէջ մտածել թէ Թուրքը այլեւս չպիտի ջարդէ սխալ մըն է: Կը կարծէր կռուողները քաշելով Թուրքերու այս նպատակին ծառայած պիտի ըլլայինք, ուստի համամիտ չէ այդ կարծիքին, զի անպատճառ Թուրքերը դարձեալ պիտի ջարդեն:

Եւ եթէ ինքնապաշտպանութեան անհրաժեշտութիւնը կ'ընդունուի եւ պէտքը կը խոստովանուի, անգամ մը եւս անհրաժեշտ է որ կռուողները հոն մնան: Յետոյ առարկեց թէ եթէ Կիլիկիոյ ժողովուրդը չհամակերպի մեր որոշումի[ն] եւ չուզէ Կիլիկիոյ վրայ մեր ունեցած յաւակնութիւններէն հրաժարիլ, ի՞նչ պիտի ըլլայ: Անհրաժեշտ է որ կռուողներու ընծայուի ամեն օժանդակութիւն կռիւր շարունակելու համար: Արդէն կ'ըսուի թէ Ամերիկայի մէջ բանակ կը կազմուի օգնութեան գալու համար Կիլիկեցոց: Մենք չենք կրնար Կիլիկիայէն հրաժարիլ: Ֆրանսա կ'ուզէ Կիլիկիոյ մէջ շահեր ապահովել եւ որովհետեւ ուղղակի չի կրնար տիրել, կ'ուզէ երկրորդ ձեռքերով գործել: Այսօր Ֆրանսացիներու եւ Թուրքերու շահերը համաձայն են, ուստի մենք կը տուժենք, սակայն վաղը այդպէս չպիտի ըլլայ:

Այսօր ուժը Թուրքերը կը ներկայացնեն, ուստի Ֆրանսացիք անոր վրայ կը յենուն: Եթէ վաղը Հայերը ուժ ներկայացնեն, Ֆրանսացիք Հայոց վրայ պիտի յենուն քան այլոց: Հետեւաբար Հայերը հոն պէտք է ուժ կեդրոնացնեն:

Տիար Յ. Ամատունի եւ *Տօրթ. Նազաշեան* յաջորդաբար խօսք առնելով պարզեցին թէ արդէն այսօր Կիլիկիոյ մէջ ուժ գոյութիւն չունէր, եւ ժողովուրդն է որ անկանոն կռիւով մը իր գոյութիւնը կը պահէ ճարահաստ: Պաշար գոյութիւն չունի եւ ուշ կամ կանուխ անոնք ալ պիտի հարկադրուին անձնատուր ըլլալ կամ սովէն մեռնիլ:

Օգնութիւն հասցնելու ալ կարելիութիւն չկայ եւ Ֆրանսա ալ չի թողուր որ այդ տեսակ ձեռնարկ մը ըլլայ:

Տ. Յովսէփ Վրդ. Տ. Մարգարեան առաջարկեց կռուողները ետ քաշել եւ ինքնապաշտպանութիւնը զօրացնել եւ որովհետեւ

դիւանագիտութիւնը կեղծիք մըն է, արտաքուստ եթէ ոեւէ համաձայնութիւն կարելի է գոյացնել Ֆրանսացոց եւ Թուրքաց հետ:

Տիար Յ. Պահրի հակառակ խօսեցաւ Թուրքերու հետ համաձայնութեան. իսկ պնդեց թէ Ֆրանսա մեր յայտարարութեան անկեղծութեան չպիտի հաւատայ որքան որ ալ ապահովել ուզէք: Եթէ դաշնագրին մէջ յիշատակուած փոքրամասնութեանց իրաւունքը իրապէս պիտի ապահովուի՝ լաւ, սակայն եթէ խօսք պիտի մնայ...:

Անիկա եղած առաջարկները գործնական չէր գտնար եւ միակ յոյս մը կը նշմարէր, ան ալ Ամերիկեանի փոխարինող *մանտա* մը, վասնզի Ամերիկեան մանտան եթէ իրականանար, Կիլիկիան ալ պիտի կցուէր Հայաստանի: Միակ լուծումը կը համարէր Անգլիոյ միջոցաւ *Գանատայի մանտան* խնդրել:

Տիար Սեդրակ Գարեան կարծիք յայտնեց թէ եթէ Ֆրանսա չպիտի քաջուի Կիլիկիայէն, աւելորդ է հոն ուժ պահել, իսկ եթէ Ֆրանսա քաջուի, քանի որ կ'ուզէ իր ազդեցութիւնը պահել Կիլիկիոյ վրայ, եթէ հոն հայերը ուժով ըլլան՝ Ֆրանսա կ'օգնէ:

Տիար Յ. Ամատունի մերժեց այս կարծիքը թէ Ֆրանսա կ'օգնէ Հայոց կամ ուրիշ օգնող մը կ'ըլլայ: Պաթումի մէջ մեր օդանաւերը վար դրած են եւ չեն տար Հայ բանակին, մտածելով որ Հայերը գերակշիռ ուժ չունենան: Ժողովուրդին ֆիզիքական գոյութիւնը պահպանելու համար պէտք է համոզել եւ հաւաստիացնել Ֆրանսան թէ մենք կը հրաժարինք Կիլիկիայէն:

Տիար Դաւիթ Տ. Մովսէսեան համամիտ գտնուեցաւ Տիար Յ. Ամատունիի սա տեսութեան թէ պէտք է համոզենք Ֆրանսան թէ քաղաքական յաւակնութիւններ չունինք Կիլիկիոյ վրայ եւ ասկէ առաջ ասանկ ձգտում մը ունենալով սխալ մը ըրած ենք: Յետոյ Թուրքերու հետ համաձայնութեան մը անկարելիութիւնը չտեսաւ: Միսալ է թէ, ըսաւ, Թուրքերու պատմութիւնը մեզի վստահութիւն չի ներշնչեր:

Թէեւ այդ պատմութիւնը փակուած է այլեւս, սակայն անիկա ընդհակառակը վստահութիւն կրնայ ներշնչել, եթէ մինչեւ ասկէ [առաջուն] 30-40 տարիներու մասը նկատի առնենք:

Իսկ անկէ յետոյ, եթէ անոնք անվստահելի դարձան, պէտք է մենք ալ խոստովանինք թէ սխալներ գործեցինք եւ Թուրքերու զայրոյթը զրգրեցինք: Հետեւաբար ոեւէ պատճառ չկայ որ ժամանակաւոր համաձայնութիւն մը չգոյացնենք անոնց հետ:

Մեզի համար մէկ սկզբունք միայն կայ, ոչ մէկուն բարեկամութեան վստահիլ եւ ոչ մէկուն դէմ թշնամանալ:

Մենք գործիք եղանք մինչեւ հիմա Ռուսաց, Ֆրանսացոց եւ Անգլիացոց, ասկէ յետոյ պէտք չէ ըլլանք:

Տիար Հայկ Խօճասարեան դիտել տուաւ թէ Պատրիարքը արդէն քայլ մը առած է կռուողներու ետ առնուիլը պահանջելով: Մենք հիմա չենք

կրնար հակառակը որոշում տալ: Դժբաղդություն մըն է [որ] ընդհանուր ներդաշնակություն մը չկայ ազգին մէջ: Ատանա անջատ կը գործէ, Բարիզ անջատ, Կ. Պօլիս անջատ եւ քաղ. կուսակցությունները անջատ կը գործեն:

Ազգապետ Բրոֆ. Պեզճեան դիտել տալով որ արդէն ժամանակը լրացած է եւ կարելի չէ որոշ եզրակացութեան մը հասնիլ, ուզեց որ ամէն մէկ կուսակցություն արտայայտէ իր տեսակետը գլխաւոր երկու խնդիրներու համար:

Ա. Կիլիկիոյ Հայոց ֆիզիքական գոյութիւնը պահպանելու համար ի՞նչ կը մտածէ:

Բ. Թուրքիոյ հետ համաձայնութեան մը գաղափարին վրայ ինչ կը խորհի:

Ռամկավարներու կողմէ *Տօթ. 3. Թօիճեան* պարզեց իր կուսակցութեան տեսակետը, որ էր՝ 1. Ինքնապաշտպանութեան միջոցները պահպանել մինչեւ Կիլիկիոյ Հայոց քաղաքական վիճակը եւ ֆիզիքական գոյութիւնը ապահովուէր: 2. Քաղաքական կացութեան փոփոխությունները նկատի առնելով բանակցիլ պետութեանց հետ փոքրամասնութեանց ապահովութեան մասին երաշխաւորություններ ձեռք բերելու համար, եւ 3. Թուրքերու հետ բանակցիլ, սակայն միայն օտարներու երաշխաւորութեան տակ զինաթափ ըլլալ:

Ս. Դ. Հնչակեաններու կողմէ *Տօթ. Մեղրակ Գարեան* կ'առաջարկէր՝ 1. Ուժեղ կերպով զարկ տալ Կիլիկիոյ ինքնապաշտպանութեան, նիւթական-ֆիզիքական-բարոյական ամէն տեսակ օժանդակություն հասցնելով կռուող Հայութեան: 2. Ոչ մէկ ձեռով ու կերպով չմտննալ Թրքո-Հայ համաձայնութեան՝ ըլլայ տեսականօրէն կամ ժամանակաւորապէս: 3. Ոեւէ գնով չհրաժարիլ Կիլիկիոյ վրայ ըլլալիք մեր պատմական ու ազգային իրաւունքներէն: Ըլլալիք զիջումը պիտի ըլլայ առառաւելն մինչեւ 1916ի Պ. Պրիանի եւ Պ. Պօղոս Նուպարի միջեւ կնքուած համաձայնութիւնը⁶⁰:

Հ. 3. Դաշնակցութեան կողմէ *Տօթ. 3. Սմատունի* կ'առաջարկէր նկատի ունենալով որ Կիլիկիոյ աղետներուն ամենագլխաւոր պատճառը եղած է Հայ ժողովուրդին քաղաքական ցանկությունները Կիլիկիոյ հողամասին վրայ, ազգային իշխանությունները պետք է որ ամէն գնով Ֆրանսական իշխանութեան մտքին մէջէն ջնջեն վերոյիշեալ կասկածը ի՞նչ միջոցներով որ հնարաւոր է: Հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան պաշտպանութեան տեսակետէն ինքնապաշտպանութիւնը շարունակել առանց քաղաքական նպատակներ հետապնդելու:

Իսկ Թրքաց համաձայնութեան մը համամիտ չէր Դաշնակցութիւնը նոյնիսկ Կիլիկիոյ Հայոց գոյութիւնը պահելու համար, միայն թէ տեղւոյն վրայ, տեղական միջոցներով կրնային մասնակի կարգադրություններ ըլլալ:

Ազատական-Ազգայնականներու կողմէ Տիար *Արամ Ճիւմպիշեան* կատարեալ համամտութիւն կը յայտնէր դաշնակցական տեսակետին եւ հաւատք՝ թէ Ֆրանսա Կիլիկիայէն չպիտի քաշուի: Հակառակ պարագային, եթէ անկարելին պատահէր, այն ատեն իրենք համամիտ էին որ Թրքաց հետ առերեսոյթ համաձայնութիւն մը գոյացուէր:

Տիար *Յակոբ Պահրի* իբր անձնական կարծիք կրկին պահանջեց որ արձանագրուի իր տեսութիւնը թէ իբր միակ էլք պէտք է Անգլիոյ դիմել եւ անոր միջոցաւ Գանատայի *մանտան* պահանջել Հայաստանի [համար]:

Ժողովը փակուեցաւ ժամը 1ին:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ http://en.wikipedia.org/wiki/Amasya_Circular , 17 Յունիս 2014ի ժամը 11:15ի դրութեամբ:

² Համաժողովին ընդունած որոշումներու մանրամասնութիւններուն համար տեսնել՝ Ռ. Գ. Սահակեան, *Թուրք-Ֆրանսիական Յարաբերութիւնները Եւ Կիլիկիան 1919-1921 թթ.*, Երեւան, ՀՍՄՀ ԳԱ, 1970, էջ 42-48:

³ Նոյն, էջ 51-52:

⁴ http://en.wikipedia.org/wiki/Amasya_Protocol , 10 Ապրիլ 2015, ժամը 11:43ի դրութեամբ:

⁵ Սահակեան, էջ 79:

⁶ Հետաքրքրական է հետեւեալ մէջբերումը, զոր կը կատարենք Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Քաղաքական Ժողովի ատենապետութիւնը ստանձնած բժիշկ Գրիգոր Դաւիթեանի 295 թուահամարով 7 Հոկտեմբեր 1919 թուակիր նամակէն. «...*Թուրքիոյ մէջ սկսած նոր «միլլի» շարժման տեղեակ էք անշուշտ. ասոր պարագլուխը եղող Սուստաֆա Քէմալի մասին գրած եմ արդէն: Այդ շարժումը կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ եւ հասաւ մինչեւ Իզմիր. կեդրոնական կառավարութիւնը բոլորովին կղզիացած, ստիպուեցաւ տեղի տալ եւ անոր յաջորդեց նոր նախարարութիւն մը, որ կ'երեւի չ'գոհացնէր զիրենք եւ նոր պայմաններ ու փոփոխութիւններ կը պահանջէն: Գարծեմ գաղտնիք մը չէ այլևս որ եղածը իթթիհատական շարժում մըն է միլլի անուան տակ, եւ արդէն այսքան շուտ տարածուած ըլլալն իսկ ապացոյց է թէ իթթիհատականներն են որ իբր թէ գունափոխ մէջտեղ ելած են եւ չպիտի զարմանամ եթէ մօտ օրէն իշխանութիւնը բոլորովին ձեռք անցունեն. ինչ պիտի ըլլայ հետեւանքը. նոյնը ինչ որ եղած է մինչեւ այսօր. հրապուրիչ ծրագիրներ, մեծամեծ խոստումներ, յետոյ յարմար առիթը ներկայացածին պէս հալածանք եւ ջարդ...»:*

⁷ Զաւէն Արքեպս., *Պատրիարքական Յուշերս - Վաւերագիրներ Եւ Վկայութիւններ*, Հրատարակութիւն թ. 7 Ստաւրական Սպասարկութեանց Գրասենեակի, Տպ. Նոր Աստղ, Գահիրէ, 1947:

⁸ Զինադարարէն ետք, վերապրող հայերու Կիլիկիա վերադարձով, հայերը Կիլիկիոյ մէջ կրկին կազմած էին մեծամասնութիւն՝ կիլիկեբնակ զանազան ազգային խմբաւորումներ անջատաբար եւ իրենց կրօնական պատկանելիութենէն անկախաբար նկատի առնելու պարագային, ինչպէս կը

պարզեն մեկէ աւելի աղբիւրներ (Մահակեան, էջ 109-110. նաեւ՝ Բիւզանդ Եղիայեան, *Ժամանակակից Պատմութիւն Գաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972*, Անթիլիաս, 1975, էջ 82-83. նաեւ՝ Աւետիս Եափուճեան, *Հայ Ժողովուրդին Անկախութեան Պայքարը Կիլիկիոյ Մէջ 1919-1921 ԹԹ.*, Գահիրէ, 1977, էջ 250-259):

⁹ Անհրաժեշտ է նշել թէ հայերը ճնշելու եւ կոտորելու քաղաքականութիւնը յառաջ կը տարուէր ամենուր: Հոս տալու համար այս հաստատումը ապացուցող մէկ օրինակ միայն, տեղին պիտի ըլլայ մէջբերել Պարտիզակի Հայ Ազգային Միութեան կողմէ 6 Մարտ 1920ին Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքական Տեղապահ Սէսրոպ Եպսկ. Նարոյեանին ուղղուած նամակը, որ կը կրէ L997 թուահամարը: «*Հայերուս հանդէպ թուրք կատալարութեան գծած ջնջումի վաղաճանօթ ծրագրին հետեւանքով, նախաքտրեան մեր կեանքին մէջ, արդէն շրջապատուած էինք իսլամներու հոծ բնակչութեամբ: Այն ատեն, շարունակ ասեղի, յաճախ դանակի հարուածներ կ'ընդունէինք ու միայն համբերութեամբ կը պատասխանէինք:*

Քաղաքակիրթ աշխարհը ցնցող Հայուն տարագրութիւնը եկաւ մեր բազմահայ շրջանակը եւս անխնայ կոտորակել: Ու 10000 զուտ հայնոց Պարտիզակը, զինադադարէն ետք բեկորներու հաւաքումով, հազիւ այսօր 1500 հոգի կը համրէ իր կիսաքանդ տուններուն մէջ:

Վերապրողներս, Համաձայնական ազատաբեր դրօշին հովանիին տակ, մեծ հաւատքով ու հաստատուն վստահութիւնով, եկանք ամփոփուիլ մեր օճախներուն շուրջը, սուգն ու կսկիծը մեր սրտին, վերստին նուիրուելու համար կեանքին, որ Հայուն համար եղած է միշտ ծառայութիւն քաղաքակրթութեան:

Հիմա որ 15 ամիսէ ի վեր ետեւէ ենք՝ Ազգերու ընտանիքին իբր մէկ Անդամը մեր այդ շինարար աշխատանքին, չունէի նք իրաւունք այլեւս ձգուելու հանգիստ մեր գործին, չունէի նք իրաւունք Թուրքիոյ սրտին վրայ յաղթածածան Դրօշէն սպասելու անդառնալի պատգամը՝ թէ վճռապէս տէր ենք այլեւս մեր պատիւին, մեր կեանքին, մեր ինչքին:

Ինչո՞ւ այս յաղթական Դրօշին առջեւ խոնարհաբար ծող պարտուածը պիտի շարունակէ դարանակալ սպասել մեզի: Այս վերադարձի ամիսներուն քանի՛ քանի՛ զոհ իլեց մեզմէ, ըլլա՛յ աշխատանքի ճամբուն վրայ, ըլլա՛յ հարեւան գիւղերուն մէջ: Ասոնց բոլորին դարձեալ պատասխանեցինք համբերովին: Ու, ո՛չ մէկ թուրք կրնայ այսօր մեր մաքուր ճակտին նետել թրքասպանի մը անունը:

Իսկ վերջին օրերս, Սրբազան Հայր, խիստ դառն է մեզ յայտնել, Պարտիզակը մինչեւ Ասլանպէկ շրջապատող մութ ուժերը՝ ա՛յն աստիճան լեցուած, պատրաստուած, շղթայաւորուած են, որ մէկ ազդանշանի մը վրայ, զսպանակէ մղուած պիտի թափին մեր վրայ վանտալապէս, ու պիտի լմնցնեն ինչ որ կիսատ մնացած է իրենց ճիւղալային ծրագրէն:

Ատոր օրինակը տուին դեռ քանի մը օր առաջ, երբ տեղաբնակ թուրքերէ ծնունդ առած սուտ գրոյցի մը վրայ, Ս. Մինասի կոնակին բնակող իսլամ լազերէ մօտ 200ի բազմութիւն մը, ոտքէն զլուխը զինուած, մինչեւ 1 մղոն հեռու գիւղիս կը մօտենան, ինչ որ իսլամ խանութպաններ մեր մէկ ժողովին մէջ որոշապէս հաստատեցին իրենց բերանով: Լազերը, անկէ առաջ, արեւմտակողմի

կիրճիներուն՝ իրենց հետ գործակցաբար յարձակելու համար՝ հրաւեր դրկած ըլլալով, երբ յարձակման ժամի մասին սխալ իմացութիւնով անոնք ուշ կը մնան, կ'որոշեն ետ դառնալ, ուրիշ ատենի թողելով իրենց դիւային ծրագիրը:

Միւս կողմէ, թշնամին, իր խելքով Համաձայնական սուր աչքերէ հեռի թաքուն վայրերու մէջ, միլլիճիի գինտորական պատրաստութիւն կը տեսնէ. շարունակ, պարկերով ռազմանիւթ կը փոխադրէ մեր շուրջի իսլամ գիւղերը. ու այժօթ մըն ալ, տարբեր կողմէ, արդէն սկսած են գործադրել սպառող ժողովուրդին դէմ: Դարձեալ, թաքնամիտ միւտիրին խորհրդաւոր պտոյտները կը հաստատեն մեր կասկածն ու վախը:

... Ժողովս, յանուն Պարտիզակի եւ շրջականերու վերապրող Հայութեան, օրուայ կացութեան ի դարման՝ հրամայական անհրաժեշտութիւն ընդունեց եւ պարտականութիւն տուաւ իր պատուիրակներուն.- մէկը՝ իր Ա. Ատենապետը՝ Պ. Պօղոս Գուրեան, եւ երկրորդը՝ Պ. Արամ Գրմալըլեան-, որ անձամբ եւս շէշտեն այդ մեծ կարիքը. այն է՝ Համաձայնական Ուժերէն խնդրել որ եթէ հնարաւոր չէ իլեակներուս փրկութեան համար գոնէ 50 գինտոր յատկացնել, այն ատեն՝ իրենց յաղթական Դրօշակին սիրոյն, պատիւին եւ փառքին համար, հաճութիւն ունենան մեզի տրամադրելու զէնքեր եւ մօտ 500 հոգի մեզմէ գինել, այսպէս միանգամ ընդ միշտ ապահովելով մեր ինքնապաշտպանութիւնը:

Ժողովս, իր կողքին գտնուող Հայ ժողովուրդին պատիւովը, կը խոստանայ նոյն զէնքերը ետ վերադարձնել Համաձայնական իշխանութեան հրամանին, ուր պահուն ալ պատահի ատիկա»:

¹⁰ Պատրիարքական դիւանաթուղթերուն մէջ կայ Բ930 թուահամարը կրող խօսուն փաստաթուղթ մը, ուր կը նկարագրուի թէ ինչպէս 1919ի Յունիսի վերջերը Հալէպէն Մարաշ այցելած ֆրանսական ներգաղթի պետը «...հաճելի վերաբերում մը ունեցած է Հայերուն հանդէպ, վարժարանը այցելած ատեն սեւ տախտակին վրայ «Գեցցէ Հայաստան» գրած է եւ յետոյ հարցուցած է Հայերուն թէ ցեղագրական եւ աշխարհագրական տեսակէտով Մարաշ Կիլիկիոյ թէ Սուրիոյ մաս կը կազմէ եւ յամառօրէն փափաք յայտնած է որ Հայերը իրեն ստորագրեալ գրութիւն մը յանձնեն, յայտարարող թէ Մարաշ Սուրիոյ մաս կը կազմէ, եւ այդ մասին շատ պնդած եւ ըսած ալ է թէ դուք շատ պիտի վնասուիք եթէ այժմէն իսկ չընդունիք այդպիսի յայտարարութիւն մը:

Արփիարեան Գերապայծառ այդպիսի յայտարարագիր մը յանձնէր է քօլօնէլին, բայց յետոյ ուրիշ Հայ կաթոլիկ վարդապետի մը պնդումին եւ սպառնալիքին վրայ, Արփիարեան ստիպուէր է այդ յայտարարագիրը ետ առնել քօլօնէլէն...»:

¹¹ Կը կրէ Ը559 համարը:

¹² Պօղոս Նուպար (1851-1930):

¹³ Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը նշանակուած էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե. Սուրենեանցի կողմէ: Անոր խնդիրն էր Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին մասնակցող Դաշնակից Տէրութիւններուն (սկզբնապէս Անգլիա, Ֆրանսա եւ Ռուսիա) մօտ բանակցութիւններու ճամբով պաշտպանել հայկական շահերը:

¹⁴ Սահակ Բ. Խաչապետան (1849-1939), Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ:

- ¹⁵ Միհրան Տամատեան (1863-1945) Հայ Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ Կիլիկիա առաքուած էր ամբողջական Հայաստանի լիազօր ներկայացուցիչի հանգամանքով:
- ¹⁶ Հայ Ազգային Միութիւն անուան տակ Համաշխարհային Ա. Պատերազմի շրջանին նախ Եգիպտոսի եւ ապա Միացեալ Նահանգներու մէջ կեանքի կոչուած մարմինները, որոնք հետզհետէ պիտի կազմուէին նաեւ զանազան հայաբնակ շրջաններու մէջ, կը բաղկանային յարանուանութիւններու եւ քաղաքական կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներէն եւ չէզոք անձնատրութիւններէ՝ ուղղութիւն տալու համար հայոց ինքնապահպանութեան աշխատանքներուն:
- ¹⁷ Édouard Brémond (1868-1948), 1919ի Յունուարէն մինչեւ 1920ի Մեպտեմբերը վարած է Կիլիկիոյ ընդհանուր կառավարիչի պաշտօնը: Ան 1921ին իր յուշերը պիտի յանձնէր *Revue des Études Arméniennes*: Յուշերը նոյն տարին պիտի հրատարակուէին 368 էջ գրաւող առանձին հատորով, *La Cilicie en 1919-1920* խորագրով Փարիզի մէջ, հրատարակութիւն՝ Ազգային Տպարանի:
- ¹⁸ Թրքական Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն (Իթթիհատ վէ Թերաքքը) կուսակցութիւնը, որ 1889ին հիմնուած էր իբրեւ զաղտնի խմբակցութիւն, հետզհետէ պիտի դառնար թրքական քաղաքականութիւնը ձեւաւորող մղիչ ուժը եւ առ այդ կրէր գլխաւոր պատասխանատուութիւնը Հայկական Յեղասպանութեան կազմակերպման:
- ¹⁹ François Marie Denis Georges-Picot (1870-1951) ֆրանսացի այն դիւանագետն էր, որ անգլիացի Մարք Սայքսի հետ հեղինակած էր "Մայքս-Փիքոյի Համաձայնագիր" անունով ծանօթ եւ Համաշխարհային Ա. Պատերազմէն ետք երբեմնի օսմանեան տիրոջները Դաշնակից Տէրութիւններուն միջեւ բաժնող ծրագիրը:
- ²⁰ Մերսինի զինուորական կառավարիչ Anfré:
- ²¹ Pierre-Jean Daniel André Մարաշ տեղադրուած ֆրանսական ջոկատի հրամանատարն էր:
- ²² 1918ին Հայկական Լեզէոն անուան տակ գործել սկսած հայ զինուորները սկզբնապէս մաս կը կազմէին Մարք Սայքսի եւ Ֆրանսուա Ժորժ-Փիքոյի հետ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան (Հոկտեմբեր 1916) եւ Սուրիական Կոմիտէի գլխաւոր դէմքերուն ունեցած բանակցութիւններուն հետեւանքով ի վերջոյ ստեղծուած Արեւելեան Լեզէոնին, որուն կազմութիւնը կը պաշտօնականացուէր 1916ի Նոյեմբեր 15ին: Մանրամասնութիւններու համար տեսնել՝ Տիգրան Յ. Պոյաճեան, *Հայկական Լեզէոնը – Պատմական Յուշագրութիւն*, Ուոթթթաուն, Մետեչուսէց, Պայքար Հրատ., 1965, էջ 7-16:
- ²³ *Արեւ օրաթերթի* 24 Հոկտեմբեր 1919ի համարով «Եղեռնը Դարձեալ Գլուխ Կը Յցէ Կիլիկիոյ Մէջ» խորագրով հրատարակուած նիւթը կը նշէ թէ Ատանայի թուրք աւագանիին միջոցներով զինուած ձիաւոր չեթէներ սուրէ անցուցած են հայաբնակ Շէլի Մուրատ գիւղի բնակչութիւնը: Դէպքը կը թուի պատահած ըլլալ Հոկտեմբերի առաջին կիսուն: Դէպքին մասին Համազգային Ժողովի 29 Հոկտեմբեր 1919ի ատենագրութեան մէջ (Թ740 համար վաւերագիր) կը կարդանք. «Ս. Պատրիարքը Ատանայի Առաջնորդին նամակը հաղորդեց որով

տեղեկություն կուտար Շէյխ-Մուրատ գիւղի ջարդին եւ շրջակայից մէջ պատահած մասնակի սպանություններու մասին»:

²⁴ Henri Joseph Eugène Gouraud (1867-1946), ֆրանսական Արեւելեան Բանակի հրամանատարը, 1919էն սկսեալ զանազան հանգամանքներով Միջին Արեւելքի մէջ վարած է Ֆրանսայի գաղթարարական գործունէությունները եւ 1920ին նշանակուած Մուրիոյ եւ Լիբանանի Բարձր Քոմիսէր:

²⁵ Նամակագիրը՝ Մուշեղ Սերոբեան, իր *Դիտումներ եւ Դատումներ* գիրքին մէջ (Պէրուօ, Տպ. Ազգակ, 1932, էջ 139-140) պատմելով նոյն միջադէպը, որ տեղի ունեցած է 1919ի Դեկտեմբեր 10ին, կը նշէ թէ երբ տիկին Պրեմոնի բարեկամուհի «ծանօթ տիկին մը» ցաւ կը յայտնէ հայ ներկայացուցիչներու նկատմամբ ցուցաբերուած պաղ ընդունելութեան համար, հիւրընկալուհին «ինքնիրմէն ելած» կը պոռայ անոր երեսն ի վեր. «Կ'ուզէք որ ձեզի աքսորել տամ Ժենեւային. սպասեցէք, երեք ամիս ետք կը տեսակցինք ձեզի հետ»:

²⁶ Պետք է կարդալ *թրքական դրօշը*:

²⁷ Ընթացիկ կամ առկայ գոյավիճակը (լսն.):

²⁸ Բնագիրը իբրեւ ծանօթագրություն կը նշէ հետեւեալը. «(1) Col. Brémondի պաշտօնագրէն քաղուած եւ Տիար Տիմիթոսի տեղեկագրին «գաղտնի ընկերություններու[»] խնդիրը դժբախտաբար ստեղծուած է Առաջնորդարանի հետ կապ ունեցող անձերու կողմէ եւ գաղտնապէս տեղեկագրուած Col. Brémondի: Իմ քաղած գաղտնի տեղեկություններուս համաձայն, Ատանայի առաջնորդն ալ պատասխանատուութեան ծանր բաժին մը ունի այդ լրտեսական դուռնութեան մէջ»:

²⁹ Julien-Claude-Marie-Sosthène Dufieux (1873-1959) 1919ին Կիլիկիա առաքուած էր գլխաւորելու համար հոն գործելու սահմանուած ֆրանսական ուժերը:

³⁰ Թրքական ասացուածք, որ կը նշանակէ վերադարձ կամ կրկնություն հին սովորութեան կամ ընթացքի մը:

³¹ Համաշխարհային Ա. Պատերազմի զինադադարի հռչակումէն ետք Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովը իր աշխատանքներուն ձեռնարկած էր 18 Յունուար 1919ին եւ զանոնք իրենց աւարտին պիտի հասցնէր այս նամակի գրութեան թուականէն օր մը ետք, 1920ի Յունուար 21ին, բացման նիստովը Ազգերու Լիկային, որուն հիմնադրությունը Վեհաժողովը որոշած էր 1920ի Յունուար 10ին:

³² Կ'ակնարկուի 1916ի Մայիս 16ին եզրակացուած Մայքս-Փիքոյի համաձայնությունը, որ կը վերաբերէր Օսմանեան Թուրքիոյ անդամահատման մանրամասնություններուն:

³³ Մերենայությունները (ֆրնս.):

³⁴ Տոկոսային յարաբերութեան (ֆրնս.):

³⁵ Գաղթականներ (թրք.):

³⁶ 19րդ ծանօթագրութեամբ նշուած Ազգերու Լիկան իբրեւ գլխաւոր առաքելություն որդեգրած էր համաշխարհային խաղաղութեան պահպանումը ապագինման ճամբով եւ վեճերը բանակցություններով եւ իրաւարարութեամբ լուծելու միջոցով:

³⁷ Մենաշնորհները (ֆրնս.):

- ³⁸ Առաւելաբար գերմանախօս բնակչութեամբ Ալզասի շրջանը կոռուսիանոս մը եղած է Ֆրանսայի եւ Գերմանիոյ միջեւ եւ անցած ձեռքէ ձեռք: Տուեալ պարագային, Համաշխարհային Ա. Պատերազմի աւարտին, Ֆրանսա 28 Յունիս 1919ին կնքուած Վերսայի Դաշնագրով իրեն կցած էր Ալզասը, ուր փոքրամասնութիւն կազմող ֆրանսախօսներու եւ մեծամասնութիւն կազմող գերմանախօսներու ներկայութիւնը, ինչպէս նաեւ բնակչութեան ազգային զգացումներն ու պատմական յիշողութիւնը բարդ, անկայուն եւ ապագայ անկանխատեսելի արդիւնքներու առաջնորդող վիճակ մը պարզելու կարողականութիւնը կը յուշէին:
- ³⁹ Կը կրէ Ը576 համարը:
- ⁴⁰ Բնագիրը իբրեւ ծանօթագրութիւն կը նշէ հետեւեալը. «Կիլիկեան հայերու թիւը, վերջին տարագրութենէն առաջ, վերը նշանակուած արդի թուանշանին գրեթէ կրկին էր»:
- ⁴¹ Բժիշկ Գարեգին Վարդապետեան (1881-1957), որ 1909ին Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի ընթացքն աւարտելէ ետք վերադարձած էր իր ծննդավայրը՝ Մարաշ, հետեւողականօրէն գործած է զանազան ազգային մարմիններուն մէջ՝ Մարաշէն Ատանա եւ այնուհետեւ Ալեքսանտրէթէն Լիբանան, ուր եւ մահացած է:
- ⁴² Իբրեւ Մարաշի ինքնապաշտպանական կոիւններու աւարտի թուական կը նշուի 11 Փետրուարը (Աւետիս Եափուճեան, էջ 525):
- ⁴³ Բնիկ մարաշցի բժիշկ Յարութիւն Տէր Ղազարեան (1882-1975) Համաշխարհային Ա. Պատերազմի տարիներուն եղած է բժշկապետը Մարաշի Գերմանական Հիւանդանոցին եւ Կիլիկիոյ պարպումէն ետք, իր ասպարէզին զուգահեռ, զբաղած է Կիլիկիոյ պատմութեամբ եւ տեղագրութեամբ:
- ⁴⁴ Միսիոնար William Nesbitt Chambers, որ շրջան մը Ատանայի մէջ գլխաւորած է Ամերիկեան Բողոքականներու Առաքելութիւնը եւ ականատես եղած Ատանայի 1909ի կոտորածներուն, Կիլիկիոյ պարպումի նախօրեակին կը գործակցէր Ամերիկեան Նպաստամատոյցին հետ եւ 1920 Յունուար 21էն Փետրուար 10ը ընդգրկող ժամանակահատուածի անցուդարձերուն մասին Ամերիկեան Նպաստամատոյցին պիտի դրկէր «վստահելի աղբիւրներէ» քաղուած տեղեկութիւններով լի տեղեկագիր մը (Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash: Personal Experiences with American Near East Relief, 1919-1922*, Albany, State University of New York Press, 1973, էջ 255-258):
- ⁴⁵ Մուշեղ Արք. Սերոբեան (1869-1951) իր *Մեր Պայքարը Հայ Ազատագրութեան Ուղիով – Վերլուծումներ Հայկական Հարցին Շուրջ* աշխատութեան (Գահիրէ, Տպ. Նոր Աստղ, 1948), ԺԷ գլուխը խորագրած է «Զինադադարին (1918) Յաջորդող Կոտորածներուն Հանդէպ Համաձայնական Պետութիւններու Պատասխանատուութիւնը» (էջ 281-288):
- ⁴⁶ Գրիգորիս Եպս. Պալաքեան (1875-1934) յետագային իր յուշերը պիտի ամփոփէր *Հայ Գողգոթան - Դրուագներ Հայ Մարտիրոսագրութենէն* խորագրեալ աշխատութեան մը մէջ (Ա. հատորը հրատարակուած Վիեննա, 1922ին, իսկ Բ. հատորը՝ յետմահու՝ Փարիզ, 1959ին):
- ⁴⁷ Արժանապատուութիւնը (ֆրնս.):

⁴⁸ Պատրիարքական դիւանաթուղթերուն մէջ Ը601 համարակիր փաստաթուղթ մը, որ պատրաստուած է Ատանայի Հայ Ազգային Միութեան կողմէ 20 Յուլիս 1919ին եւ մաս կազմած՝ Կիլիկիոյ վերաբերեալ ամերիկացիներու ներկայացուած հայոց ցանկութիւններուն, կը ներկայացնէ հետեւեալ վիճակագրական պատկերը:

Քաղղատական Յուցակ Կիլիկիոյ Բնակչութեան

Քրիստոնեաներ		
Հայեր		150.000
Յոյներ		35.000
Միրիան[ի]ներ Կաթողիկ եւ Օրթոտոքս		20.000
Քաղղէացի եւ Նեստորականներ		5.000
	Գումար	210.000
Մահմետականներ		
Քիւրտեր		20.000
Չերքէսներ		10.000
Զանազան գաղթականներ		10.000
Թիւրքեր		55.000
	Գումար	95.000
Զանազան կրօնքներ		
Եւորիւք, Ավշար, Թիւրքմէն, Չանդըր, կրօնափոխ եղած հայեր		50.000
Ֆէլլահ Անսարի		40.000
Գըզըլ Պաշ		15.000
	Գումար	105.000
	Ընդհանուր գումար	410.000

⁴⁹ Կը կրէ Ժ590 թուահամարը:

⁵⁰ 1921ի Փետրուար եւ Մարտ ամիսներուն գումարուած Լոնտոնի Վեհաժողովը զբաղելէ ետք Սեւրի Պայմանագրով, զոր քեմալական Թուրքիան կը մերժէր ընդունիլ՝ պատրուակելով թէ ան կնքուած էր Օսմանեան Կայսրութեան եւ ոչ թէ Թուրքիոյ հետ, մասնակից կողմերու հակադիր շահերուն հետեւանքով ջրեց Սեւրի Պայմանագրին տրամադրութիւնները, որոնցմով կը նախատեսուէր վարչական ինքնավարութեան շնորհումը ֆրանսական ազդեցութեան ներքեւ գտնուող Կիլիկիոյ, ի փոխարէն սեղանի վրայ դնելով պատմական Հայաստանի արեւելեան նահանգներուն մէջ ազգային տան մը կազմութեան առաջարկը, որ ոչ մէկ լուրջ պարտաւորութեան տակ կը դնէր Թուրքիան եւ արդէն շատ չանցած պիտի թաղուէր Լոզանի Խորհրդաժողովի ընթացքին (աւարտած 1923 Յուլիս 24ին):

⁵¹ Շիւղ (թրք.):

⁵² Զաւէն Պատրիարք իր նախապէս յիշատակեալ Պատրիարքական Յուշերս հատորին մէջ կը նշէ թէ իր առաջարկով երեք յարանուանութիւններէ ներկայացուցիչներ հաւաքուած և համաձայնած էին կազմել երեք հոգեւոր պետերէն եւ չորս առաքելական, երկու կաթողիկէ եւ երկու աւետարանական ներկայացուցիչներէ կազմուած համազգային մարմին մը՝ պաշտօն ունենալով «յարաբերական խնդրոց մէջ ի հարկին հաւաքական դիմումներ կատարել եւ ազգային պահանջները ներկայացնել Օսմանեան եւ Համաձայնական

պետությունն Վոս, ինչպես նաև համազգային բնոյթ ունեցող միւս խնդիրներու մասին խորհրդակցիլ...»: Համազգային Ժողովի առաջին նիստը տեղի ունեցած է 1918 Մարտ 8ին:

⁵³ Օռվակալ John Michael de Robeck (1862-1928) 1919ի Օգոստոսէն ի վեր կը վարէր դաշնակից ուժերու Բարձր Քոմիսիոնի պաշտօնը:

⁵⁴ 1919-1927 տարիներուն Միացեալ Նահանգներու Բարձր Քոմիսիոնի պաշտօնը վստահուած էր ծովակալ Mark Lambert Bristolի (1868-1939), որ ինչպէս յայտնի պիտի դառնար յետագային լոյսին եկած նիւթերէ, հակառակած է ամերիկեան հոգատարութիւն վայելելու նկատմամբ հայոց ցանկութիւններուն:

⁵⁵ David Lloyd George (1863-1945), 1916ին ստանձնած էր Անգլիոյ վարչապետի պաշտօնը եւ կարեւոր դերակատարութիւն ունեցած՝ Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովի ընթացքին, 1919ին:

⁵⁶ 1920ի Փետրուարին Ուրֆայի մէջ ֆրանսացիներու եւ հայերու դէմ թուրքերու շղթայագերծած յարձակումները դադար պիտի առնէին Ապրիլ ամսուն, ֆրանսացիներու հեռացումէն ետք (Պոյաճեան, էջ 324): «Ֆրանսացիներու մեկնումէն ետք, հայերը անարգել լծուեցան վերաշինութեան աշխատանքներու, վերակազմեցին Ազգային Միութիւնը... անոնք բաւականին ապահով ապրեցան մինչեւ 1923 թուականը, երբ Քէմալական կառավարութիւնը որոշեց Փոքր Ասիոյ գաւառներէն ընդմիջտ վտարել օտարազգիները» (Եափուճեան, էջ 710-711):

⁵⁷ Թիւ 37 ծանօթագրութեամբ նշուած փաստաթուղթը, գոր Ատանայի Հայ Ազգային Միութիւնը խորագրած է «Կիլիկիոյ Հայերու Յանկութիւնները Մատուցուած Ամերիկեան Յանձնախումբին» եւ թուագրած՝ 20 Յուլիս 1919, կը բովանդակէ հետեւեալը:

«Նկատելով որ՝ Կիլիկիան ըլլայ աշխարհագրական, պատմական եւ ազգագրական տեսակետէն, ինչպէս նաև մտաւորական եւ տնտեսական, կազմած է միշտ ամբողջացուցիչ մասը Հայաստանին, եւ հակառակ հալածանքներու, ջարդերու եւ մանաւանդ տարագրութեան՝ որուն ենթարկուեցաւ հայ տարրը եւ այն ջանքերուն՝ որ թուրք կառավարութիւնը ի գործ դրաւ գետնադրելու համար քիւրտ, չերքէս, ֆէլլահ գաղթականներ, որոնք կուգային կայսրութեան ամէն կողմերէն եւ նոյնիսկ Ալժերիայէն եւ Թունուսէն, Կիլիկիան դեռ կը պահէ հիմնովին հայկական գաւառի մը նկարագիրը [տեսնել Կիլիկիոյ ներկայ բնակչութեան բաղդատական մի ցուցակը].

Նկատելով որ՝ Կիլիկիոյ հայերը, միւս գաւառներու հայերու նման այս մեծ պատերազմի շրջանին, իրենց լաւագոյն արիւնը հոսեցին, Ազգային հողին համար իրենց պատմական իրաւունքները արժեցնելու [Հայկական Լեզունի գրեթէ ամբողջութիւնը կազմուած էր կիլիկիայի հայերէ՝ որոնք կռուեցան Պաղեստինի եւ Սուրիոյ մէջ Դաշնակիցներու կողքին եւ որոնք այժմ կը գտնուին Կիլիկիոյ մէջ իբրեւ պահակագործ].

Նկատելով որ՝ Հայերը ընդհանրապէս եւ կիլիկեցի հայերը մասնաւորապէս, երբեք չպիտի համակերպէին որ Հայաստանի զանազան մասերը դրուին զանազան պետութիւններու վարչութեան եւ գոնթրոյին տակ, այլ ընդհակառակը, կը փափաքին եւ կը պահանջեն հաստատօրէն, որ այսուհետեւ ամբողջ Հայաստանը վայելէ Ազատութեան եւ Անկախութեան միօրինակ ռէժիմ

մը, միայն մէկ պետութեան մը անշահախնդիր եւ առժամանակեայ օգնութեան տակ.

Նկատելով որ՝ իրօք 30 Նոյեմբեր 1918էն սկսեալ Փարիզի Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը, հռչակած եւ ծանուցած է Դաշնակից պետութիւններու ամբողջական Հայաստանի անկախութիւնը՝ Գիլիկիան ալ մէջը ըլլալով, եւ թէ ռուսահայ հողին վրայ կազմուած Հայկական Հանրապետութիւնը նուիրագործած եւ հանդիսատրապէս յայտարարած է անցեալ Մայիս 28ին, իր կազմութեան տարեդարձին առթիւ, անլուծելի միութիւնը հայ հայրենիքի ամբողջ մասերու.

Նկատելով որ՝ Հայ Ազգային Համագումարը՝ որ գումարուած էր վերջերս Փարիզի մէջ, մասնակցութեամբ թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ Գիլիկիոյ ներկայացուցիչներուն, միաձայնութեամբ քուէարկած է որ Ամբողջական Հայաստանի վերակազմութիւնը յանձնուի Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն եւ թէ՛ Ազգին այս միաձայն փափաքը Խաղաղութեան Ժողովէն եւ նոյնիսկ Միացեալ Նահանգներէն նպաստաւոր ընդունելութիւն մը գտած է.

Նկատելով որ՝ Գիլիկիոյ հայերը առանց խտրութեան դաւանանքի եւ կուսակցութեան համերաշխ եւ Ազգին մնացեալ մասերուն հետ, եւ հիացումն ունին Ամերիկայի համար եւ միեւնոյն վստահութիւնը իր մարդասեր քաղաքականութեան, զերծ կցումի եւ գաղթավայրի յետին մտքերէ.

Այս ամբողջ պատճառներով, մենք իրաւասու ներկայացուցիչներս Գիլիկիոյ հայերուն, կը յայտարարենք եւ հանդիսապէս կը ցանկանք որ Գիլիկիան իրեն բնական սահմաններուն մէջ միանայ եւ դրուի հայ կառավարութեան հետ, ինչպէս մի անբաժանելի մասը Հայաստանի, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու առժամանակեայ խնամատարութեան տակ.

Մենք խորապէս համոզուած ենք՝ որ Դաշնակից եւ ընկերացող պետութիւնները, որոնք ճնշուած Ազգերու իրաւունքներու եւ Ազատութեանը համար կռուեցան, պիտի գնահատեն հիմնատրութիւնը մեր միահամուռ բաղձանքներուն եւ մեր Ազգ. Պահանջներուն, նոյն վստահ ակնկալութեամբ մեր ամենախորին երախտագիտութիւնը կը յայտնենք բոլոր Դաշնակից պետութիւններուն, որոնք այս կերպով նպաստաւորած պիտի ըլլան Հայաստանի միացումը եւ անկախութիւնը, եւ մասնատրապէս Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ՝ որոնք զինադադարէն ի վեր Գիլիկեան գրաւումը եւ վարչութիւնը ստանձնելով, զմեզ դրին մեր դարաւոր բաղձանքներուն իրականացման շաւղին վրայ»:

⁵⁸ Պատերազմական նախարար Էնվերի կողմէ 1913ին հիմնուած Յատուկ Կազմակերպութիւնները, որոնք նախակարապետը պիտի ըլլային Թուրքիոյ Ազգային Անվտանգութեան Սպասարկութեան, նպատակ ունէին ապահովել Օսմանեան Կայսրութեան անվտանգութիւնը՝ ճնշելով արաբական անջատողական շարժումները եւ ընդդիմանալով օտար ազդեցութիւններու: Անոնք իրենց ջարդարար բաժինը ունեցան հայկական ցեղասպանութեան իրագործման մէջ: Այս Յատուկ Կազմակերպութիւններու վարիչը, որուն կ'ակնարկուի, կը կոչուէր Հուսամետտին Էրթուրք: Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթիւրք զայն պիտի հրաւիրէր գլխաւորելու 1921ին իր հիմնած Ազգային

Պաշտպանության Ընկերություն գաղտնի կազմակերպությունը: Քայլ մը, որ կ'ամրապնդէ Միլի-Իթթիհատ նկարագրի նոյնության տեսութիւնը:

⁵⁹ Eleftherios Venizelos (1864-1936) 1910-1920 տարիներուն վարչապետն էր Յունաստանի եւ յունական շահերու պաշտպանության գծով կարեւոր յաջողութիւններու հասած էր Փարիզի Խաղաղության Վեհաժողովի ընթացքին:

⁶⁰ Կարելի չէ ստուգապէս ըսել թէ ի՞նչ համաձայնության կ'ակնարկուի: Որքան ծանօթ է մեզի, Պօղոս Նուպար Ֆրանսայի Արտաքին Գործերու նախարար Արիսթիտ Պրիանի հետ 17 Մարտ 1917ին ունեցած հանդիպման ընթացքին նախարարէն միայն լսած է թէ տակաւին կանխահաս է որեւէ ապագայ լուծման քննարկումը, բայց թէ հայերը կրնան վստահ ըլլալ թէ պիտի վայելեն Ֆրանսայի համակրանքը (տեսնել մեր թարգմանութեամբ եւ խմբագրութեամբ լոյս տեսած *Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918 – Documents* (Ուոլթհէմ, 1996) աշխատութիւնը, էջ 321-322): Կը տարուինք ենթադրելու, թէ ակնարկութիւնը կրնայ վերաբերիլ 27 Հոկտեմբեր 1916ին Լոնտոնի մէջ Մարք Սայքսի եւ Ֆրանսուա ժորժ-Փիքոյի հետ Պօղոս Նուպարի ունեցած տեսակցութեան, որ պիտի առաջնորդէր Արեւելեան Լեզնի կազմութեան յայտարարութեան: Այդ տեսակցութեան ընթացքին կը քննարկուի Ֆրանսայի վիճակուելիք տարածքներուն մէջ ինքնավար Հայաստան ստեղծելու հարցը եւ Փիքօ կը լիազօրէ Պօղոս Նուպարը այդ ուղղութեամբ իր երաշխիքը յայտնելու լեզնը կազմելիք կամաւորներուն (նոյն, էջ 395):

A FEW FRAGMENTS RELATED TO THE CHAIN OF MASSACRES
(SUMMARY)

VATCHE GHAZARIAN
mayrenipublishing@comcast.net

The Armistice, signed on October 30, 1918, in Mudros, found the defeated Turks and victorious Armenians facing one another under the new post-WWI reality. Though defeated, the Turks resisted the dismemberment of the Ottoman territories planned by the Allies, denied the Armenians the right to autonomy or independence on their historic lands, and took up arms to retain their dominance over Cilicia and the Armenian provinces. The rise of the Turkish nationalist movement under Mustafa Kemal and his supporters emboldened the Turks.

The Armenians, on the other hand, had helped Britain and France win the war. Thanks to the contributions of Armenian volunteers, and with the blood they had shed for the Allied cause, they rightfully hoped to have won the right to autonomy and eventual independence.

The conflict of interests, however, was not limited solely to Armenians and Turks. The French, while trying to tighten their grip on Cilicia to the detriment of Armenian aspirations, competed with the British for political-economic gains and for favorable relations with the Turks.

With these conflicting interests in view, France began to disarm the Armenian volunteers and avoid taking decisive actions to curb the rising ambitions of Turks, despite the loss of numerous French soldiers in Turkish attacks. The French policy culminated in the abandonment of Cilicia to Mustafa Kemal and his followers who, according to the Armenians, were no different than the Young Turks.

The events that took place during late 1919 through mid-1920 in Cilicia, which are touched upon in these documents, shed some light on the relations between Armenians, Turks, and the French, and while illustrating the hopes, aspirations, disappointments, anxieties, and political thoughts of Armenians and their leading individuals and organizations, reveal, at the same time, that Turkish leaders continued to pursue the policy of the annihilation of Armenians for the purpose of perpetuating control over the Armenian provinces and Cilicia.

The continued killing of Armenians in 1919 and 1920 in Cilicia, in town after town, was the final major link in a chain of Armenian massacres committed across Armenian territories—a chain whose first link was forged by Sultan Abdul Hamid II with the massacres of 1895-1896, which claimed the lives of almost 300,000 Armenians, and which paved the way for the killing of some 30,000 Armenians in Adana in 1909, to be followed by the Armenian genocide during WWI.

The Cilician massacres shattered Armenians' hopes for autonomy or independence in Cilicia where, after the return of deported and surviving Armenians to their homeland, they outnumbered all other ethnic groups.